

3. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ που προηγήθηκε ανέδειξε τις δυσκολίες που προκύπτουν κατά την προσπάθεια να συνδεθεί άμεσα η ανάπτυξη της εκπαίδευσης με τις αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική δομή της κοινωνίας. Η σχέση ανάμεσα στους διάφορους τύπους εκπαίδευσης και τις αλλαγές στο επίπεδο των τεχνικών παραγωγής και στο επίπεδο των αναγκών της οικονομίας σε δεξιότητες είναι έμμεση και διαμεσολαβημένη από πολλούς άλλους παράγοντες. Ομοίως, οι διασυνδέσεις ανάμεσα στην εκπαιδευτική ανάπτυξη και τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες εργασίας είναι σύνθετες και δεν υπάρχει σε καμία περίπτωση απευθείας και άμεση αντιστοιχία μεταξύ τους. Ούτε η αστικοποίηση ούτε η προλεταριοποίηση του εργατικού δυναμικού συνδέονται, με οποιονδήποτε απλό και ξεκάθαρο τρόπο, με την ανάπτυξη των νέων μορφών σχολικής εκπαίδευσης. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν αυτού του είδους οι αναγωγιστικές θεωρίες γίνονται απολύτως εμφανείς εξαιτίας της αδυναμίας τους να εξηγήσουν την ανομοιογενή εξέλιξη της εκπαίδευσης σε διαφορετικές χώρες· κυρίως όταν αυτή δεν εμφανίζει καμία πρόδηλη σχέση με τα επίπεδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων της εξεταζόμενης χώρας.

Αυτή η ευδιάκριτη αναντιστοιχία ανάμεσα στις κοινωνικές και τις εκπαιδευτικές μορφές οδήγησε την Margaret Archer να εγκαταλείψει κάθε αντίληψη περί κοινωνικού επικαθορισμού και να αναπτύξει μια θεωρία που συσχετίζει την εξέλιξη της εκπαίδευσης με την αλληλεπίδραση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και τις εσωτερικές λογικές που διέπουν την ανάπτυξη των θεσμών. Έτσι, η Archer αναζητά την επίλυση του προβλήματος για την προέλευση της εκπαιδευτικής αλλαγής στο επίπεδο των θεσμών και της πολιτικής. Όπως έχω ήδη σημειώσει, αυτό –από μία άποψη– συνιστά αξιολο-

μείωτη πρόοδο σε σύγκριση με τις προγενέστερες υποθέσεις εργασίας. Και αυτό δεν είναι λιγότερο σημαντικό από την, επίσης μεγαλύτερη επίδοσή της στα προβλήματα της συγκριτικής εξέλιξης. Ωστόσο, τη γενική συνοχή της ανάλυσής της την υπονομεύει η ίδια η ιδιαίτερη μορφή της «συστημικής» αιτιοκρατίας και η απουσία αναπτυγμένης θεωρίας για το κράτος. Στο πρώτο έργο της, που παρήγαγε σε συνεργασία με την Michalina Vaughan, υπαινίχθηκε, χωρίς να αναπτύξει περαιτέρω τη θέση της, τη συσχέτιση μεταξύ εκπαιδευτικής εξέλιξης και γραφειοκρατικοποίησης. Ωστόσο, στο μετέπειτα έργο της δεν επιχείρησε να επεκταθεί με εκλεπτύνσεις, ούτε και να διατυπώσει κάποια σοβαρή θεωρία για τους γενικούς και ειδικούς τύπους του καπιταλιστικού κράτους. Έτσι, απουσιάζει μια θεωρία περί κράτους που να συνδέει συγκεκριμένες εθνικές διαφορές στη μορφή του κράτους με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής τους. Οι συγκεκριμένες αυτές κρατικές μορφές πρέπει με τη σειρά τους να συνδεθούν με την εξέλιξη της εκπαίδευσης που εξαρτάται από αυτές.

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στην ιδέα ότι η εξέλιξη των δημοσίων συστημάτων εκπαίδευσης μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο σε συνάρτηση με τη διαδικασία συγκρότησης του κράτους και μάλιστα κατά τρόπο μη αναγωγικό, που να αποδίδει τη δέουσα σημασία τόσο στις πολιτικές δομές όσο και στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής τους. Η συγκρότηση του κράτους αναφέρεται στην ιστορική διεργασία με την οποία οικοδομήθηκε το νεωτερικό κράτος. Αυτή περιλαμβάνει, τόσο την οικοδόμηση του πολιτικού και διοικητικού μηχανισμού διακυβέρνησης και όλων των κυβερνητικά ελεγχόμενων υπηρεσιών που αποτελούν το «βασιλείο του δημοσίου», όσο και τη συγκρότηση των ιδεολογιών και των συλλογικών πεποιθήσεων που νομιμοποιούν την κρατική εξουσία και ενισχύουν τις έννοιες της εθνότητας και του εθνικού «χαρακτήρα». Η διαδικασία αυτή συντελέστηκε σε όλα τα ευρωπαϊκά έθνη κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, αλλά με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περίπτωση. Αυτές οι ειδικές εθνικές μορφές κρατικής συγκρότησης –μέρος των οποίων είναι και η εκπαιδευτική εξέλιξη– εξηγούν την ανομοιογενή και διαφοροποιημένη εξέλιξη των εκπαιδευτικών συστημάτων. Θα υποστηρίξω ότι μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα αυτές τις ποικίλες μορφές κρατικής συγκρότησης και τα αντίστοιχα συστήματα κρατικής εκπαίδευσης που προέκυψαν στη βάση των εννοιών που ανέπτυξε η μαρξιστική παράδοση και ειδικότερα με αναφορά στη θεωρία της ηγεμονίας του Gramsci. Η τελευταία έχει στον πυρήνα της την πεποίθηση ότι ο ρόλος του κράτους στην εκπαίδευση και την ηθική είναι κεντρικός και αποτελεί μαζί με τα υπόλοιπα τολμηρά γραπτά του Gramsci για την ιδεολογία και την εκπαίδευση τη βάση για να κατανοήσουμε την ιστορική γένεση της κρατικής εκπαίδευσης.

Δημιουργεί απορία η μη συστηματική έως τώρα σύνδεση της εξέλιξης των εκπαιδευτικών συστημάτων κατά τον 19ο αιώνα με τη γενικότερη εξέλιξη του κράτους, αφού αυτή θα αποτελούσε την πλέον προφανή στρατηγική ανάλυσης. Εξάλλου, δύσκολα θα επιχειρούσε κανείς να αναλύσει τη συγκρότηση των δημόσιων συστημάτων υγείας κατά τον 20ό αιώνα χωρίς να τη συσχετίσει με την εξέλιξη του σύγχρονου «παρεμβατικού» ή «προνοιακού» κράτους. Βέβαια, η σχέση κράτους και εκπαιδευτικών ή άλλων υπηρεσιών δεν ήταν τόσο εδραιωμένη κατά τα πρώτα χρόνια όσο κατά τον επόμενο αιώνα. Ωστόσο, η εκπαίδευση έγινε την περίοδο εκείνη, σταδιακά αλλά αναπόφευκτα, «κρατική» και η κρατική εκπαίδευση ήταν ποιοτικά διακριτή από οτιδήποτε είχε προηγηθεί.

Θα πρέπει, λοιπόν, να αποφύγουμε εδώ κάποια αναδρομική συμπύκνωση των ιστορικών γεγονότων. Είναι σαφές ότι η εμφάνιση της μαζικής – υπό κρατική εποπτεία – εκπαίδευσης, δεν εκτόπισε αυτόματα τους προηγούμενους τύπους εκπαίδευσης. Μόνον με ιστορικούς αναχρονισμούς θα μπορούσε να εκληφθεί η μαζική εκπαίδευση ως μία εκδοχή δημόσιας εκπαίδευσης που δημιουργήθηκε κομμένη και ραμμένη στα δεδομένα της εποχής του κράτους πρόνοιας. Παρόλο που η εκπαίδευση συνδυαζόταν σταδιακά με τη μαζική σχολική εκπαίδευση, δεν ήταν ακόμη συνώνυμες. Την περίοδο εμφάνισης της τυπικής εκπαίδευσης εξακολουθούσαν να υπάρχουν μυριάδες μορφές άτυπης εκπαίδευσης που απευθύνονταν στις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Με αυτές ερχόταν συχνά σε αντιπαράθεση. Επιπλέον, η ανάπτυξη διαφορετικών «κρατικών» μορφών σε αυτά τα πρώτα εθνικά συστήματα συντελέστηκε σε μία περίοδο κατά την οποία το καθολικό δικαίωμα ψήφου ίσχυε σε ελάχιστες χώρες, ακόμη και για τους άνδρες, και έτσι οι κρατικές ρυθμίσεις για τη σχολική εκπαίδευση δεν συνδέονταν κατ' ανάγκη με το δημοκρατικό έλεγχο. Με μοναδική εξαίρεση τις ΗΠΑ, τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα έγιναν κρατικός θεσμός, ουσιαστικά προτού καν γίνουν δημοκρατικός.

Η άποψη αυτή διατυπώνεται σαφώς από τους Αμερικανούς ιστορικούς της εκπαίδευσης που ανήκουν στη «σχολή του ρεβιζιονισμού». Στο σημαντικό και πρωτοπόρο άρθρο του με τίτλο “Education in the Forming of American Society” [Η εκπαίδευση και η διαμόρφωση της αμερικανικής κοινωνίας], ο Bernard Bailyn επικρίνει τις προηγούμενες γενεές ιστορικών για «διάχυτο ιστορισμό» στη θεώρησή τους για την εκπαίδευση του 19ου αιώνα, επειδή την απεικονίζουν ως μικρογραφία της εκπαίδευσης του 20ού αιώνα, δηλαδή απλώς ως μία προγενέστερη μορφή της παροντικής εκπαίδευσης. Στην «επική» τους θεώρηση, η δημόσια εκπαίδευση αναδύθηκε μέσα από μια έκρηξη ανθρωπιστικού και δημοκρατικού ιδεαλισμού. Ο Bailyn αναφέρει ότι «ο Cubberley και άλλου»,

διηγήθηκαν σε μελοδραματικούς τόνους την ιστορία για τον τρόπο με τον οποίο οι ευγενείς σπόροι της ιδέας και του θεσμού της δημόσιας εκπαίδευσης επιβίωσαν με μύριους κινδύνους ανάμεσα σε θρησκευτικές και άλλες αναχρονιστικές μορφές εκπαίδευσης, έως ότου οι μεταρρυθμιστές του 19ου αιώνα, οι οποίοι μάχονταν τη μισαλλοδοξία και την άγνοια, άνοιξαν το δρόμο για την πλήρη άνθησή τους.¹

Ο Bailyn υποστηρίζει ότι αυτή η ιστορική συμπύκνωση, είχε επιφέρει ως αποτέλεσμα να παραγνωρίζονται οι προηγούμενες εκπαιδευτικές μορφές και τα περίπλοκα και ποικίλα απρόοπτα που πλαισιώναν την εμφάνιση της εθνικής εκπαίδευσης.

Ο Bailyn υπογράμμισε ότι οι καταβολές της εκπαίδευσης ήταν εκτεταμένες και διάσπαρτες. Η ξεκάθαρη προτροπή του είναι να βλέπει κανείς την εκπαίδευση ως «την απόλυτη διαδικασία με την οποία μία κουλτούρα αυτο-μεταδίδεται από γενιά σε γενιά» και όχι μόνον ως την ιστορία των τυπικών παιδαγωγικών εξελίξεων.² Σκοπός του άρθρου του είναι να ανιχνεύσει τις καταβολές της δημόσιας εκπαίδευσης στην παρακμή των ετερογενών τύπων εκπαίδευσης της αποικιακής περιόδου, όταν η συνοχή της οικογένειας και της κοινωνίας έφθινε υπό την πίεση της μετανάστευσης, της διασποράς, της νέας εποίκησης και της εμφάνισης της εκβιομηχάνισης υπό τις ήδη προβληματικές συνθήκες ζωής στα σύνορα.

Ο Bailyn και άλλοι ορθώς απομυθοποίησαν τη «διθυραμβική» μυθολογία των παλαιότερων ιστορικών και υπενθύμισαν την ουσιαστική ποικιλία σε εκπαιδευτικούς τύπους της περιόδου. Ωστόσο, η παλαιότερη ιστοριογραφία είχε και κάποιο δίκιο. Μπορεί το σύστημα δημόσιας εκπαίδευσης να μην ήταν όπως ακριβώς το αναπαριστούσε, αλλά οπωσδήποτε ήταν μια νέα και διακριτή μορφή εκπαίδευσης, που μάλιστα –εν ευθέτω χρόνω– θα κυριαρχούσε επί των άλλων τύπων μάθησης. Επιπλέον, όπως η παλαιότερη ιστοριογραφία είχε τονίσει, ήταν κεφαλαιώδους σημασίας το γεγονός ότι η τυπική εκπαίδευση ήταν πλέον δημόσια και κρατική υπόθεση. Αυτό σηματοδοτούσε μια καθοριστική τομή με τους τύπους εθελοντικής και κατά-τις-βλέψεις-κάθε-ομάδας (particularistic) εκπαίδευσης του Μεσαίωνα και της πρώιμης σύγχρονης εποχής, όπου η μάθηση συνδεόταν στενά με εξειδικευμένες μορφές εκκλησιαστικής, τεχνικής και νομικής κατάρτισης και υπήρχε μόνο ως προέκταση των στενών συμφερόντων της εκκλησίας, της πόλης, της συντεχνίας και της οικογένειας. Η δημόσια εκπαίδευση ενσάρκωνε ένα

1. B. Bailyn, *Education in the Forming of American Society*, σ. 10.

2. *Ο.π.*, σ. 14.

νέο συνιβεραλισμό, που αναγνώριζε ότι η παιδεία αφορούσε όλες τις κοινωνικές ομάδες και συνεπώς θα έπρεπε να εξυπηρετεί μια ποικιλία κοινωνικών αναγκών. Τα εθνικά συστήματα ήταν ειδικά σχεδιασμένα για να υπερβαίνουν τον αυστηρό επιμερισμό των παλαιότερων μορφών μάθησης. Έπρεπε να υπηρετούν το έθνος ως ολότητα ή μάλλον το «εθνικό συμφέρον», όπως αυτό γινόταν αντιληπτό από τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις. Επομένως, η εκπαίδευση έπρεπε να αποτελείσει μέλημα του κράτους και, σε τελική ανάλυση, έναν κρατικό θεσμό. Δεν μπορούσε πλέον να επαφίεται σε ατομικές ή ομαδικές δράσεις με ιδιαιτερότητες, ούτε και μπορούσε να υποτεθεί ότι θα αναπτυσσόταν όπως έπρεπε και σε επαρκή βαθμό μέσω μιας διαδικασίας αυθόρμητης, σταδιακής ανάπτυξης από τους κόλπους της αστικής κοινωνίας. Έπρεπε να εξελιχθεί από την κορυφή προς τη βάση, με την ανάπτυξη ενός πλήρους κρατικού γραφειοκρατικού μηχανισμού. Έτσι, το πλήρως ανεπτυγμένο εκπαιδευτικό σύστημα του 19ου αιώνα μετατράπηκε σε έναν ξεχωριστό τύπο με λειτουργίες σχετικά ομογενείς και μοναδικές, που θα μπορούσαν να εξισωθούν, *tout court*, με τις αντίστοιχες παλαιότερων μορφών. Έγινε ένας θεσμός *sui generis*, αναπόσπαστο στοιχείο του κρατικού μηχανισμού στο γοργά αναπτυσσόμενο εθνικό κράτος του 19ου αιώνα και στυλοβάτης της νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Έχουμε ήδη δει σε γενικές γραμμές πώς εξελίχθηκε το εθνικό σύστημα εκπαίδευσης παράλληλα με το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος. Η μορφή του εθνικού συστήματος προεικονίστηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη κατά τη διάρκεια των απολυταρχικών μοναρχιών του 18ου αιώνα. Αυτές ανέπτυξαν πολλά από τα γενικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου κράτους – κεντρική γραφειοκρατία, μόνιμο στρατό, εθνική φορολογία – και, επίσης, πρωτοστάτησαν στις πρώτες προσπάθειες για δημόσια εκπαίδευση καθώς παρείχαν κρατικά κονδύλια για σχολική φοίτηση, σχεδιασμό καθορισμένων προγραμμάτων διδασκαλίας και θέσπιση νόμων για τη σχολική παρακολούθηση. Η εκπαίδευση εθεωρείτο σημαντικό μέσο για την προαγωγή των εμποροκρατικών στόχων του κράτους. Ήταν θεμελιώδης, γιατί προσέφερε καταρτισμένα στελέχη για την κρατική γραφειοκρατία και τις υπηρεσίες του στρατού και διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση των δεξιοτήτων που απαιτούνταν για τα φιλόδοξα κατασκευαστικά έργα του κράτους. Επιπλέον, εξίσου σημαντικό κι αυτό, αναγνωριζόταν ως ισχυρό εργαλείο για τη διάδοση της πολιτικής νομιμοφροσύνης μεταξύ των ανθρώπων και τη δημιουργία μιας συνεκτικής εθνικής κουλτούρας σύμφωνα με τις αναπαραστάσεις της άρχουσας τάξης.

Έχουμε δει επίσης ότι η καθοριστική στιγμή στην εδραίωση των εθνικών συστημάτων εκπαίδευσης ήρθε στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης, όταν το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, στις ποικίλες όψεις του, έλαβε

παράλληλα διάφορες μορφές σε ποικίλα καθεστώτα, όπως εκείνα του βασιλικού κρατιδίου της Πρωσίας, της Γαλλικής Αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα και της Πρώτης Δημοκρατίας των ΗΠΑ. Η σημασία της εκπαίδευσης ενισχυόταν αναλογικά με την ολοένα εντεινόμενη διαδικασία κρατικής συγκρότησης και η εκπαιδευτική ανάπτυξη υπήρξε ιδιαίτερα δυναμική και ευρεία σε εκείνες ακριβώς τις περιόδους και σε εκείνες τις χώρες όπου η συγκρότηση του κράτους γινόταν πιο ενσυνείδητα και συμπαγώς. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τις περιπτώσεις εκείνες όπου το μεταρρυθμισμένο κράτος προέκυψε μέσα από βαθιές κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις, όπως στη Γαλλία και την Αμερική, αλλά και όπου σχετιζόταν άμεσα με τη διαδικασία της αναγκαστικής εκβιομηχάνισης «εκ των άνω», όπως στην Πρωσία. Ωστόσο, ακόμη και στην Αγγλία, όπου για ειδικούς λόγους η μεταρρύθμιση του κράτους ήταν αξιοσημείωτα βαθμιαία και παρατεταμένη, μπορεί κανείς να δει ότι οι περίοδοι πιο έντονης εκπαιδευτικής εξέλιξης, όπως η δεκαετία του 1830 και τα χρόνια μετά τη δεκαετία του 1870, ήταν επίσης εκείνες κατά τις οποίες σημειώθηκε πιο έντονη δραστηριότητα για τη γενική μεταρρύθμιση του κράτους. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η χρονολογική εξέλιξη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και της συγκρότησης του κράτους συνέπιπταν σχεδόν, καθώς η εκπαίδευση είχε γίνει ιδιαίτερα σημαντικό και αναπόσπαστο στοιχείο του συνολικού σχεδίου. Διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο για τη στελέχωση της βιομηχανίας και της κρατικής γραφειοκρατίας με προσωπικό που διέθετε τις απαραίτητες δεξιότητες και την κατάλληλη νοοτροπία και, επιπλέον, είχε ανεκτίμητη αξία για τις άρχουσες κοινωνικές τάξεις που ήθελαν μέσω αυτής να εδραιώσουν την ηγεμονία τους επί όλου του υπόλοιπου πληθυσμού.

Το εκπαιδευτικό σύστημα του 19ου αιώνα προοριζόταν να αναλάβει την πρωταρχική ευθύνη για την ηθική, πολιτισμική και πολιτική ανάπτυξη του έθνους. Έγινε η κοσμική εκκλησία. Καλούνταν να αφομοιώσει με ποικίλους τρόπους κουλτούρες μεταναστών, να προαγάγει καθιερωμένα θρησκευτικά δόγματα, να διαδώσει την καθιερωμένη μορφή της εθνικής γλώσσας, να σφυρηλατήσει μία εθνική ταυτότητα και κουλτούρα, να γενικεύσει τα νέα ήθη της καθημερινότητας και της ορθολογικής συλλογιστικής, να ενθαρρύνει τις πατριωτικές αξίες, να ενσταλάξει ηθικές αρχές και, πάνω από όλα, να κατηχήσει στις πολιτικές και οικονομικές πεποιθήσεις των κυρίαρχων τάξεων. Βοηθούσε στη συγκρότηση των ίδιων των υποκειμένων της πολιτικής κοινωνίας, αιτιολογώντας τη στάση του κράτους απέναντι στο λαό και τα καθήκοντα του λαού απέναντι στο κράτος. Επιχειρούσε να διαμορφώσει τον κάθε άνθρωπο ως ένα καθολικό υποκείμενο, αλλά το έκανε με τρόπο πολύ διαφορετικό ανάλογα με την κοινωνική τάξη και το φύλο. Διαμόρφωνε τον

υπεύθυνο πολίτη, τον φιλόπονο εργάτη, τον πρόθυμο φορολογούμενο, τον έμπιστο ένορκο, τον ευσυνείδητο γονιό, την υπάκουη σύζυγο, τον πατριώτη στρατιώτη και τον αξιόπιστο και ευλαβικό ψηφοφόρο. Αν, όπως ισχυρίζονται σε πρόσφατη δουλειά τους οι Corrigan και Sayer, «η συγκρότηση του κράτους συνιστά ... πολιτιστική επανάσταση», τότε η εκπαίδευση βρισκόταν σαφώς στην καρδιά αυτής της διαδικασίας.³

Αυτές είναι μερικές από τις πιο γενικές σχέσεις ανάμεσα στην οικοδόμηση των εκπαιδευτικών συστημάτων και τη διαδικασία στην οποία αναφερόμαστε γενικά ως συγκρότηση του κράτους. Πώς όμως μπορούμε να διατυπώσουμε μια πιο συνεπή θεωρία για τη σχέση εκπαίδευσης και κράτους κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και ποια είναι η σχέση του κράτους με άλλα επίπεδα κοινωνικής συγκρότησης; Θα μπορούσε η εκπαίδευση να θεωρηθεί τμήμα του κρατικού μηχανισμού χωρίς αυτό να δημιουργεί προβλήματα και, αν ναι, ποια είναι η σχέση της εκπαίδευσης με τις κοινωνικές τάξεις των οποίων η ισχύς εκφράζεται από το κράτος; Προκύπτει εδώ μια σειρά δυσεπίλυτων προβλημάτων, τα οποία ενμέρει είχαν διαφανεί στις προηγούμενες αναλύσεις. Αυτά σχετίζονται γενικά με το πώς συναρθρώνονται διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής συγκρότησης και ποιες αιτιακές σχέσεις μπορεί να ειπωθεί ότι επενεργούν μεταξύ τους. Έχουμε ήδη δει τις εμφανείς αναντιστοιχίες μεταξύ οικονομικής σφαίρας και μορφών εκπαιδευτικής εξέλιξης σε διαφορετικές χώρες. Επιπλέον, έχουμε δει ότι η εκπαίδευση δεν ελεγχόταν αναγκαστικά και πάντα από τις κυρίαρχες παραγωγικές τάξεις. Η συνάρθρωση αυτού του συγκεκριμένου τμήματος του κράτους με τις οικονομικές και ταξικές σχέσεις που στηρίζουν το κράτος είναι περίπλοκη και ανάλογη με τις ειδικές μορφές κοινωνικού σχηματισμού. Τι παραπάνω, λοιπόν, θα μπορούσε να προσφέρει η μαρξιστική θεωρία του κράτους στην κατανόηση αυτών των σύνθετων σχέσεων;

Ο Marx και ο Engels για το Κράτος

Δεν υπάρχει μόνο μία διάσταση στη μαρξιστική θεωρία του κράτους. Στην πραγματικότητα είναι αμφιλεγόμενο το κατά πόσο ο Marx κληροδότησε μια πλήρως συνεπή θεωρία του κράτους. Ο τέταρτος τόμος του *Κεφαλαίου* για το κράτος, που υποσχέθηκε, δεν γράφτηκε ποτέ και παρόλο που στο έργο του Marx και του Engels υπάρχουν πολλά μέρη όπου εξετάζεται η φύση της

3. P. Corrigan και D. Sayer, *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*, 1985, σ. 3.

ιδεολογίας, της πολιτικής και του κράτους, αυτά δε συνιστούν μια θεωρία για τη συγκρότηση της κοινωνίας στο σύνολό της και τη θέση του κράτους σε αυτήν. Οι αναφορές για το κράτος στα γραπτά του Marx δε συγκρίνονται με τη δυναμική της ανάλυσης του για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στο *Κεφάλαιο*. Οι ιδέες του Marx για το κράτος θα πρέπει να σταχυολογηθούν από γραπτά που ποικίλλουν σημαντικά σε ύφος και περιεχόμενο. Σε κλασικά χωρία περιλαμβάνονται, *inter alia*, γενικές αλλά υπαινικτικές θεωρητικές δηλώσεις που περιγράφουν, συχνά με τόνο πολεμικής, τις γενικές αρχές του ιστορικού υλισμού. Υπάρχουν εκτενείς και περισσότερο εμπειρικού τύπου ιστορικές αναλύσεις σε γραπτά για τη Γαλλία και σε ιστορικές ενότητες του *Κεφαλαίου* και περιληπτικές περιγραφές, διάσπαρτες σε περιστασιακά, δημοσιογραφικά γραπτά και σε διάφορες επιστολές προς φίλους και συντρόφους επαναστάτες.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν ένα αρκετά εκτενές σώμα γραπτών, που είναι ωστόσο ανομοιογενές και πολλές φορές εμφανώς αντιφατικό στα συμπεράσματά του. Παρ' όλ' αυτά, βοηθά να αποκομίσουμε μια γενική θεωρία του κράτους και της κοινωνικής συγκρότησης στη θεωρητική βάση του ιστορικού υλισμού, το δε έργο του Marx και του Engels ενέπνευσε πολλές θεωρίες σε αυτό τον τομέα. Είναι προφανές ότι οι απόψεις για το κράτος στις ποικίλες παραδόσεις που πηγάζουν από τον Marx και τον Engels διαφέρουν κατά πολύ και, συνεπώς, ότι δεν θα μπορούσαν να είναι όλες χρήσιμες σε μια μελέτη για την εκπαίδευση και τη συγκρότηση του κράτους. Ωστόσο, οι συζητήσεις που έχουν προκύψει εμφανίζονται άκρως συναφείς με τους σκοπούς μας, ενώ ιδιαίτερη σημασία έχουν και τα γραπτά του Gramsci για το κράτος και την ηγεμονία, επηρεασμένα από το έργο του Marx. Προτού όμως ασχοληθούμε με αυτά, είναι σημαντικό να κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στη συζήτηση γύρω από τα ίδια τα γραπτά του Marx επί του θέματος.

Το αφετηριακό σημείο της ανάλυσης του Marx για το κράτος είναι ο ισχυρισμός που από πολύ νωρίς διατύπωσε ότι «ουδέτερο» ή ανεξάρτητο κράτος δεν υφίσταται. Η άποψη ότι υπάρχει σύγκρουση ή διάκριση μεταξύ δημόσιων και γενικών συμφερόντων από τη μία και ιδιωτικών και ειδικών από την άλλη ήταν μια ψευδαίσθηση που δημιούργησε το σύγχρονο κράτος και δεν είχε καμία πραγματική βάση. Το κράτος μπορεί να εμφανίζεται ότι είναι ανεξάρτητο, ότι στέκεται υπεράνω των ειδικών συμφερόντων και ότι αντιμετωπίζει όλα τα άτομα ως ίσα απέναντι στο νόμο, αλλά στην πραγματικότητα η ουδετερότητα αυτή λειτουργεί απλώς ως πρόσχημα για την αναπαραγωγή υπαρκτών κοινωνικών ανισοτήτων, τις οποίες το κράτος αποδέχεται και εγγυάται προστατεύοντας την προσωπική ιδιοκτησία. Στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, ο Marx ανασκευάζει τον ιδεαλι-

σμό στην κατανόηση της έννοιας του κράτους από τον Hegel, καθώς αρνείται την ευρέως αποδεκτή του αντίληψη για διάκριση κράτους και κοινωνίας των πολιτών. Ο Marx συμφωνεί με τον Hegel ότι υπάρχουν δύο εντελώς διακριτές σφαίρες στη σύγχρονη κοινωνία: η σφαίρα του κράτους και η σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών, που αποτελεί τη σφαίρα του εγωισμού ή του προσωπικού συμφέροντος. Αλλά αρνείται ότι ο διαχωρισμός αυτός είναι κάτι περισσότερο από τυπική διάκριση και ισχυρίζεται ότι το καπιταλιστικό κράτος δεν μπορεί να υπερβεί «τον πόλεμο του καθενός απέναντι σε όλους» ή να διασφαλίσει «το κοινό συμφέρον». Το οικουμενικό κράτος είναι μια αφηρημένη έννοια και η «αφηρημένη έννοια του κράτους ανήκει ως τέτοια μόνο στη σύγχρονη εποχή, γιατί και η αφηρημένη έννοια της ιδιωτικής ζωής ανήκει μόνο στη σύγχρονη εποχή».⁴

Σε άλλα έργα του, ο Marx επεξεργάζεται την ιστορική γένεση της ιδέας του οικουμενικού κράτους. Στο *Εβραϊκό Ζήτημα*, αναγνωρίζει ότι το σύγχρονο κράτος έχει καταργήσει ως ένα βαθμό την πολιτική σημασία της θρησκείας, της καταγωγής, της κατάταξης και του επαγγέλματος, καθώς έχει θεμελιώσει την τυπική ισότητα μεταξύ των πολιτών του. Δεν μπορεί, όμως, να καταργήσει τη διαρκή κοινωνική σημασία όλων των προαναφερθέντων για την αναπαραγωγή ριζικών κοινωνικών ανισοτήτων. Το οικουμενικό κράτος παραμένει έτσι στην πράξη μια ψευδαισθηση. Στην *Γερμανική Ιδεολογία* πάλι, ο Marx και ο Engels στρέφουν το ενδιαφέρον τους στο εξής θέμα:*

Μέσα από αυτή τη σύγκρουση μεταξύ ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος, το τελευταίο λαμβάνει την ανεξάρτητη μορφή του κράτους καθώς αποχωρίζεται από τα πραγματικά συμφέροντα του ατόμου και της κοινωνίας και, ταυτοχρόνως, λαμβάνει τη μορφή μιας πλασματικής δημόσιας ζωής... Κατά συνέπεια, όλοι οι αγώνες εντός του κράτους, η πάλη ανάμεσα στη δημοκρατία, την αριστοκρατία και τη μοναρχία, η πάλη για το δικαίωμα ψήφου κ.ά. ... είναι απλά μια ψευδαισθηση των πραγματικών αγώνων ανάμεσα στις διάφορες τάξεις.⁵

Το σύγχρονο κράτος κάνει την εμφάνισή του με τον σταδιακό καταμερισμό της εργασίας, την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και τον επιμερισμό της κοινωνίας σε ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις. Η καπιταλιστική παραγωγή απαιτεί τη δημιουργία «ελεύθερης» έμμισθης εργα-

4. K. Marx, Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law, *Collected Works*, τ. 3, 1975, σ. 32.

* Σ.τ.Μ.: Όλα τα αποσπάσματα των έργων του Marx, του Engels και του Gramsci έχουν μεταφραστεί αποκλειστικά και μόνο για την έκδοση του παρόντος βιβλίου.

5. K. Marx και F. Engels, *The German Ideology* [*Η Γερμανική Ιδεολογία*], E.J. Arthur (επιμ.), 1970, σ. 53.

σίας, την επέκταση των σχέσεων αγοράς και τη νομική εγγύηση των ιδιωτικών συμβολαίων. Έτσι, η κοινωνία εξατομικεύεται και η τυπική ισότητα απέναντι στο νόμο αντιπροσωπεύει τη χαρακτηριστική εξωτερική μορφή του αστικού κράτους. Ωστόσο, ακριβώς όπως ο καπιταλισμός διαιρεί την κοινωνία σε ένα σωρό ανταγωνιστικά, μεμονωμένα άτομα, έτσι θα πρέπει υπεράνω όλων να δημιουργεί το οικουμενικό κράτος, για να διασφαλίζει τις συνθήκες για διαρκή καπιταλιστική ανάπτυξη. Η «αναρχία» του ανταγωνιστικού καπιταλισμού στηρίζεται στις ρυθμίσεις που προβλέπονται από το κράτος. Το κράτος πρέπει να είναι ο εγγυητής της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του νομικού συμβολαίου. Θα πρέπει να διασφαλίζει την πειθαρχημένη συμπεριφορά της αγοράς και πάνω από όλα να καταστέλλει τον αυξανόμενο ταξικό ανταγωνισμό, που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επιφέρει. Έτσι:

Με τη χειραφέτηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας από την κοινότητα, το κράτος έχει εξελιχθεί σε ξεχωριστή οντότητα, πέρα και έξω από την κοινωνία των πολιτών. Δεν είναι όμως τίποτε περισσότερο από μια μορφή οργάνωσης που οι αστοί υποχρεούνται να υιοθετήσουν τόσο για εσωτερικούς όσο και για εξωτερικούς σκοπούς, ώστε να διασφαλίζουν από κοινού την ιδιοκτησία και τα συμφέροντά τους.⁶

Το σύγχρονο κράτος είναι έτσι στην ουσία το καπιταλιστικό κράτος.

Στην υλιστική θεωρία, επομένως, η φύση του κράτους καθορίζεται θεμελιωδώς από την κοινωνία των πολιτών και τις σχέσεις παραγωγής σε οποιαδήποτε δεδομένη περίοδο. Όπως το εκφράζει ο Marx το 1858 στη γνωστή Εισαγωγή του στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, οι σχέσεις παραγωγής αντιστοιχούν σε ένα καθορισμένο στάδιο ανάπτυξης των υλικών δυνάμεων της παραγωγής, συνιστούν την οικονομική δομή της κοινωνίας, «το πραγματικό θεμέλιο από το οποίο προκύπτει το νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στο οποίο αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης».⁷

Το θέμα δεν είναι μόνο ότι το κράτος καθορίζεται ιστορικά και ότι η μέθοδος παραγωγής είναι κάθε φορά συγκεκριμένη. Επιπλέον, η ίδια η λειτουργία και η φύση του συνδέονται στενά με τη λειτουργία της οικονομικής δομής σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη περίοδο. Κατά την εποχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι ακριβώς ο τρόπος κάρπωσης της εργασίας από το κεφάλαιο που είναι καίριος για τη φύση του κράτους. Σε αυτό το σημείο δίνεται μεγάλη έμφαση και σε ένα άλλο πολύ γνωστό απόσπασμα του *Κεφαλαίου*:

6. *Ο.π.*, σ. 80.

7. K. Marx, Εισαγωγή στο *A Contribution to the Critique of Political Economy* (1859), *Marx and Engels Selected Works* (από εδώ και στο εξής *Selected Works*), 1973, σ. 181.

Η συγκεκριμένη μορφή με την οποία απλήρωτη υπερεργασία αντλείται από τους άμεσους παραγωγούς καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας, όπως αυτή προκύπτει άμεσα από την ίδια την παραγωγή και με τη σειρά της επηρεάζει την παραγωγή. Ωστόσο, σε αυτή τη βάση θεμελιώνεται όλη η δομή της οικονομικής κοινότητας, που προκύπτει από την κατάσταση της ίδιας της παραγωγής και, κατά συνέπεια, η συγκεκριμένη πολιτική μορφή. Οι απευθείας σχέσεις όσον κυριαρχούν στις συνθήκες παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς αποκαλύπτουν πάντα το εσώτατο μυστικό, το κρυμμένο θεμέλιο όλου του κοινωνικού οικοδομήματος, επομένως και της πολιτικής μορφής που παίρνει η σχέση ανάμεσα της εξουσίας και εξάρτησης, εν ολίγοις της συγκεκριμένης μορφής του κράτους.⁸

Αυτό είναι το λεγόμενο μοντέλο βάσης-εποικοδομήματος της κοινωνικής συγκρότησης, που θεωρείται ενγένη ως η κεντρικότερη έννοια που προσδιορίζει τη μαρξιστική θεωρία του κράτους. Ωστόσο, όπως τόνισαν πρόσφατα πολλοί σχολιαστές, βρίθκει δυσκολιών και δε συνιστά σε καμία περίπτωση καθοριστικό εννοιολογικό σχήμα για την κατανόηση της συνθετότητας της κοινωνικής συγκρότησης. Το κύριο πρόβλημα είναι ότι, αν αυτό το μεταφορικό σχήμα εκληφθεί κατά γράμμα, μπορεί να οδηγήσει στις πιο χονδροειδείς μορφές οικονομικού αναγωγισμού. Όπως απέδειξε πρόσφατα ο Jessop, το πρόβλημα αυτό έλαβε κατά τον αιώνα που διέρρευσε από το θάνατο του Marx δύο βασικές μορφές.⁹ Οδήγησε στο επιχείρημα ότι η μορφή του κράτους καθορίζεται πλήρως στο οικονομικό επίπεδο, γεγονός που αποκλείει την οποιαδήποτε ανεξάρτητη δυναμική για τα άλλα επίπεδα της κοινωνικής συγκρότησης. Επίσης χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει μια έννοια του κράτους ως καθαρού οργάνου εξουσίας της μίας και μοναδικής κυρίαρχης τάξης. Και τα δύο αυτά επιχειρήματα ενέχουν μια μορφή ουσιαστικισμού και ιστορικισμού, με συνέπεια οι συγκεκριμένες μορφές του κράτους να θεωρούνται άμεση έκφραση των οικονομικών σχέσεων, όπου οι αντιφάσεις της δομής αναπαράγονται αυτόματα σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Σε αυτή την περίπτωση οι μορφές που λαμβάνουν η πολιτική και το κράτος μπορούν απλώς να ερμηνευθούν από τις αντιφάσεις που εμφανίζονται στο οικονομικό επίπεδο.

Υπάρχουν βέβαια κάποια κείμενα που υποστηρίζουν αυτού του είδους την ανάγνωση των γραπτών του Engels και του Marx. Στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* ο Marx και ο Engels αναφέρονται στο κράτος ως καθαρό όργανο ταξικής επιβολής. «Η διοικητική κορυφή του σύγχρονου κράτους δεν είναι τίποτε άλλο από μία επιτροπή για τη διαχείριση των κοι-

νών υποθέσεων του συνόλου της μπουρζουαζίας».¹⁰ Σε άλλα αποσπάσματα, πολεμικού τόνου, αυτή η αντίληψη ενισχύεται. Επιπλέον, τόσο ο Marx όσο και ο Engels αναφέρονται πολύ συχνά στο κράτος ως συλλογική βούληση του κεφαλαίου και ως να είναι η πιο χαρακτηριστική λειτουργία του το να ενεργεί ως ο υπέρτατος καπιταλιστής. Έτσι, γράφει ο Engels στο *Σοσιαλισμός ουτοπικός και επιστημονικός*:

Το σύγχρονο κράτος, ασχέτως μορφής, είναι ουσιαστικά μια καπιταλιστική μηχανή, το κράτος του κεφαλαίου, η ιδανική ενσάρκωση του συνολικού εθνικού κεφαλαίου.¹¹

Από τέτοιου είδους διαπιστώσεις προκύπτουν πλήθος προβλήματα. Αυτές φαίνεται να αγνοούν τη μεγάλη συνθετότητα των σχέσεων οικονομίας, τάξης και πολιτικής εκπροσώπησης στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η οικονομική δομή παρουσιάζεται ως ο μοναδικός επικαθοριστικός παράγοντας, ενώ τα άλλα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού εμφανίζονται ως στερούμενα οποιασδήποτε ανεξάρτητης δυναμικής. Το κράτος περιορίζεται σε απλό επιφανόμενο της οικονομικής βάσης. Είναι σαφές ότι μια τέτοια άποψη θα δυσκόλευε την κατανόηση μιας περίπτωσης, όπου το κυρίαρχο πολιτικό κόμμα δεν αντιπροσωπεύει τα οικονομικά συμφέροντα της κυρίαρχης οικονομικής ομάδας και όπου το κράτος ελέγχεται από μία τάξη άλλη από εκείνη που ελέγχει την οικονομική σφαίρα. Θα σήμαινε επίσης ότι οι τάξεις είναι πάντα ενιαία υποκείμενα που ενστερνίζονται ιδεολογίες οι οποίες αντανακλούν άμεσα τα ταξικά τους συμφέροντα και ότι δεν περιλαμβάνουν διαφορετικές υπο-ομάδες και συχνά διστάμενες ιδεολογίες. Όσον αφορά στην ανάλυση της εκπαίδευσης, αυτή η αναγωγική αντίληψη του κράτους και της πολιτικής εκπροσώπησης δύσκολα θα εξηγούσε το λόγο για τον οποίο το βρετανικό κράτος, για παράδειγμα, επέτρεψε τη διατήρηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος που απέτυχε να προαγάγει το συμφέρον της οικονομικά κυρίαρχης βιομηχανικής τάξης.

Τα προβλήματα του οικονομικού αναγωγισμού αποτελούν σαφώς αναπόσπαστο τμήμα της θεωρητικής κληρονομιάς του Marx και του Engels και θα συνεχίσουν να διχάζουν σε συζητήσεις για τη θεωρία του κράτους. Ωστόσο, υπάρχει μια εναλλακτική ανάγνωση των γραπτών τους που, τουλάχιστον υπό όρους, προτείνει έναν τρόπο αποφυγής αυτών των προβλημάτων χωρίς να εγκαταλείπει εντελώς τη βασική παραδοχή του ιστορικού υλισμού: τον

10. K. Marx και F. Engels, *The Communist Manifesto* [*Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*], *Selected Works*, σ. 37.

11. F. Engels, *Socialism: Utopian and Scientific, Selected Works*, σ. 422.

8. K. Marx, *Capital* [*Το Κεφάλαιο*], τ. 3, 1972, σ. 791.

9. B. Jessop, *The Capitalist State*, 1982.

οικονομικό επικαθορισμό ως ένα βαθμό ή «σε τελική ανάλυση». Αυτή η ανάγνωση έχει προταθεί από τον Stuart Hall σε ένα άρθρο όπου επανεξετάζεται η μεταφορά βάση-εποικοδόμημα και πιο πρόσφατα από τον Jessop.¹² Πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από μια ανάγνωση των περισσότερο ιστορικών γραπτών του Marx για τη Γαλλία και την Αγγλία και οδηγεί απευθείας στον τύπο ανάλυσης που ανέπτυξε ο Gramsci στα *Γράμματα από τη Φυλακή*.

Τόσο ο Marx όσο και ο Engels γνώριζαν σαφώς τα προβλήματα που ενυπήρχαν στις πιο γενικές τους διατυπώσεις για το κράτος. Σποραδικά στα γραπτά τους επέδειξαν το ενδιαφέρον τους για τη συνθετότητα της κοινωνικής συγκρότησης που διαψεύδει οποιαδήποτε απλουστευτική ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα. Με την αποτυχία των επαναστάσεων του 1848 στην Ευρώπη, τόσο ο Marx όσο και ο Engels αναγκάστηκαν να αναθεωρήσουν τις προηγούμενες υπεραισιόδοξες προβλέψεις τους για την άμεσα επικείμενη ανατροπή του καπιταλισμού από το προλεταριάτο. Σαφώς οι αντιφάσεις του κεφαλαίου δε θα εκτυλίσσονταν απλώς στο πολιτικό επίπεδο ως άμεση έκφραση της οικονομικής κρίσης. Τα γραπτά του Marx για την Αγγλία άρχισαν να προβάλλουν το γεγονός ότι η φύση της πολιτικής και η μορφή του κράτους δεν αντανakλούσαν αδιαμεσολάβητα τη φύση των οικονομικών σχέσεων. Σε ένα άρθρο του για την αγγλική πολιτική το 1855 ο Marx έγραψε:

Το βρετανικό σύνταγμα συνιστά, στην πραγματικότητα, μόνον έναν απαρχαιωμένο και ξεπερασμένο συμβιβασμό ανάμεσα στη μπουρζουαζία, που κυβερνά στην πράξη, αν και όχι επίσημα, στις αστικές κοινωνίες και στην αριστοκρατία των γαιοκτημόνων, που αποτελεί την επίσημη κυβέρνηση.¹³

Και εδώ και αλλού, ο Marx αναγνωρίζει ρητά τις αναντιστοιχίες μεταξύ οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, που ήταν ιδιαίτερα εμφανείς στην περίπτωση του βρετανικού κράτους. Η διακυβέρνηση από τους γαιοκτήμονες των κομμάτων των Ουίγων και των Τόρις, χαρακτηρίζεται κατ' επανάληψη ως μορφή συμβιβασμού ή ως «καμουφλάρισμα» των πραγματικών σχέσεων, μέσω των οποίων η οικονομικά κυρίαρχη αστική τάξη ανέθετε την πολιτική εξουσία στην τάξη των γαιοκτημόνων, καθόσον η τελευταία διασφάλιζε τη διατήρηση των σημαντικότερων συμφερόντων της. Αδιαμφισβήτητα, ο Marx εξακολουθεί να υποτείμα τη διαρκή πραγματική πολιτική και

12. S. Hall, "Re-thinking the Base-superstructure Metaphor" στο J. Bloomfield (επιμ.), *Class, Hegemony and Party*, 1977.

13. K. Marx, "The British Constitution", στο D. Fernbach (επιμ.), *Surveys from Exile*, 1973, σσ. 281-82.

ιδεολογική επιρροή της καπιταλιστικής τάξης των γαιοκτημόνων. Παρ' όλ' αυτά, στις διαφοροποιημένες διατυπώσεις του σε αυτά τα άρθρα για την Αγγλία είναι εμφανής κάποια εννοιολογική αμηχανία για τον υπερβολικά συμπυκνωτικό και ελλειπτικό τρόπο με τον οποίο είχαν εκφραστεί οι σχέσεις βάσης και εποικοδομήματος στην προηγούμενη περίοδο. Οι ακριβείς σχέσεις ανάμεσα στις οικονομικές τάξεις και την πολιτική τους εκπροσώπηση τίθενται πλέον περισσότερο διερευνητικά. Αυτό το πνεύμα διέπει όλα τα ιστορικά γραπτά της μεταγενέστερης περιόδου, όπως φαίνεται σε αμφότερα, το *Κεφάλαιο* και την πολιτική του δημοσιογραφία. Από τη μετέπειτα αλληλογραφία τους προκύπτει σαφώς ότι ο Marx και ο Engels παιδεύονταν με το πρόβλημα και πάσχιζαν να αποφύγουν τις πιο χονδροειδείς μορφές αναγωγισμού που θα μπορούσαν να προκύψουν από μία «κατά γράμμα» εφαρμογή του υλιστικού δόγματος.

Στις ιστορικές ενότητες του *Κεφαλαίου* ο Marx σαφώς επεξεργάζεται την παραδοχή ότι το εποικοδόμημα μπορεί να ασκήσει επιρροή στην οικονομική βάση. Στο απόσπασμα από τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* που παρατίθεται παραπάνω, ο Marx αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές σχέσεις που προκύπτουν από τη μορφή εκμετάλλευσης στην παραγωγή «επιδρούν με τη σειρά τους στην παραγωγή». Αλλού στον τόμο 1, ο Marx περιγράφει πώς, στη φάση της αρχικής συσσώρευσης, το κράτος ασχολείται με το αποικιακό σύστημα και την εθνική φορολογία «για να επισπεύσει—δημιουργώντας συνθήκες θερμοκηπίου—τη διαδικασία μεταμόρφωσης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής στον αντίστοιχο καπιταλιστικό... για να συντομεύσει τη μετάβαση».¹⁴ Πάλι στα γνωστά αποσπάσματα από τον τόμο 1 για τη Βιομηχανική Νομοθεσία, ο Marx περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η θέσπιση νόμων από το κράτος, υπό τη μορφή περιορισμών για τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, συντελεί στην επιβολή αλλαγών στον τρόπο εκμετάλλευσης και οδηγεί στο πέρασμα από την απόλυτη στη σχετική υπεραξία, καθώς ενθαρρύνει την αύξηση της παραγωγικότητας μέσω χρήσης περισσότερο καπιταλιστικών τεχνικών παραγωγής.

Αν και τα πράγματα δε φαίνεται να είναι πάντα έτσι, στις πιο συμπτυγμένες και ελλειπτικές διατυπώσεις του για τη σχέση βάσης-εποικοδομήματος, καθίσταται σαφές ότι ο Marx αναγνώριζε πως κάθε επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού μπορούσε να επηρεάσει με τον τρόπο του την κοινωνική δομή. Μετά τον θάνατο του Marx, ο Engels πάσχιζε να το τονίσει αυτό και να διασώσει τον ιστορικό υλισμό από τον προφανή οικονομικό αναγω-

14. Παρατίθεται στο T. Bottomore και M. Rubel (επιμ.), *Karl Marx on Sociology and Social Philosophy*, 1963, σ. 233.

γισμό στο έργο των νεαρών ιδεολογικών επιγόνων. Σε μία επιστολή γραμμένη το 1890 προς τον Bloch, παραδέχεται ότι ο ίδιος και ο Marx ευθύνονταν ενμέρει για το ότι οι «νεότεροι» απέδιδαν κάποιες φορές μεγαλύτερη έμφαση από ό,τι δικαιολογούνταν στην οικονομική διάσταση. Η ανάγκη να δώσουν έμφαση στην αρχική παραδοχή έναντι των πολέμιων και η πίεση του χρόνου, τους ανάγκασαν να δώσουν λιγότερη προσοχή από ό,τι όφειλαν σε άλλους τομείς. Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο Engels επιμένει ότι «το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι η παραγωγή και αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής». Αλλά, συνεχίζει:

Ούτε ο Marx ούτε κι εγώ υποστηρίξαμε κάτι περισσότερο από αυτό. Έτσι, αν κάποιος διαστρεβλώσει τα λόγια μας και ισχυριστεί ότι το οικονομικό στοιχείο είναι ο μόνος καθοριστικός παράγοντας, μετατρέπει αυτόν το συλλογισμό σε μια ανόητη, αφηρημένη και ανούσια φράση.¹⁵

Σε ένα μεταγενέστερο απόσπασμα ο Engels αγωνίζεται να αναδιαμορφώσει τη σχέση βάσης-εποικοδομήματος σε μια μη αναγωγική εκδοχή:

Η ιστορία είναι έτσι φτιαγμένη, που το τελικό αποτέλεσμα προκύπτει πάντα από συγκρούσεις ανάμεσα στις πολλές ατομικές βουλήσεις, καθεμία από τις οποίες έχει με τη σειρά της διαμορφωθεί από ένα πλήθος συγκεκριμένων συνθηκών ζωής. Υπάρχουν, λοιπόν, πολυάριθμες διασταυρούμενες δυνάμεις, μια άπειρη σειρά από παράλληλως ενεργούσες δυνάμεις από τις οποίες απορρέει μία συνισταμένη – το ιστορικό γεγονός.¹⁶

Τέτοιες γενικές διατυπώσεις ομολογουμένως δεν είναι απολύτως κανονποιητικές, αλλά ο Engels και ακόμα περισσότερο ο Marx, στις λεπτομερέστερες συνεκτικές αναλύσεις του, κατάφεραν σε μεγαλύτερο βαθμό να συλλάβουν την αλληλεξαρτημένη και αμφίδρομη φύση του καθορισμού.

Μια εναλλακτική ανάγνωση του έργου του Marx και του Engels για το κράτος, που να δείχνει ότι αποφεύγουν τον αναγωγισμό που είναι κοινός τόπος στις οικονομιστικές και εργαλειακές αναγνώσεις του, θα φαινόταν δυνατή και επαρκώς δικαιολογημένη τόσο για το *Κεφάλαιο* όσο και στα ιστορικά γραπτά τους. Αυτού του τύπου ανάγνωση, την οποία πρότεινε ο Hall και διαπραγματεύεται ο Jessop στην πρόσφατη δουλειά του, αναγνωρίζει ότι η σχέση μεταξύ κράτους, οικονομίας και των κυρίαρχων τάξεων είναι περίπλοκη και συχνά αντιφατική. Ευρύτερα, το κράτος θεωρείται ως μία σχετικώς αυτόνομη δύναμη και η σχέση του με συγκεκριμένες τάξεις και ταξι-

15. F. Engels, επιστολή προς τον J. Bloch, Σεπτέμβριος 1890, *Selected Works*, σ. 682.

16. *Ο.π.*, σ. 683.

κές μερίδες ποικίλλει ανά περίπτωση. Η όλη του λειτουργία εξακολουθεί να καθορίζεται από την οικονομική βάση, επειδή επιζητεί να διασφαλίσει τη μακροχρόνια επιβίωση του τρόπου παραγωγής στον οποίο βασίζεται. Υπηρετεί τα μακροχρόνια συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, αλλά μπορεί σε διαφορετικούς χρόνους να κυριαρχείται από τη μία ή την άλλη ταξική μερίδα ή πράγματι σε συγκεκριμένες εξαιρετικές στιγμές να φανεί ότι παραμερίζει όλα τα ειδικά ταξικά συμφέροντα.

Ο Marx και ο Engels αναλύουν πολλές από αυτές τις στιγμές στα ιστορικά τους γραπτά. Μια τέτοια στιγμή ήταν η περίοδος του απολυταρχικού κράτους. Ο Engels σημειώνει ότι:

Περίοδοι με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ... εμφανίζονται όταν οι αντιμαχόμενες τάξεις είναι τόσο ισοδύναμες που η κρατική εξουσία, ως προφανής μεσολαβητής, αποκτά πρόσκαιρα μια ορισμένη ανεξαρτησία. Αυτό ισχύει για τις απολυταρχικές μοναρχίες του 11ου και 18ου αιώνα, που έφεραν σε ισορροπία δυνάμεων την αριστοκρατία με τη μπουρζουαζία, και το Βοναπαρτισμό της Πρώτης και ιδιαίτερα της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, που έστρεψε το προλεταριάτο ενάντια στη μπουρζουαζία και τη μπουρζουαζία ενάντια στο προλεταριάτο.¹⁷

Το πιο πρόσφατο σχετικό παράδειγμα, σύμφωνα με τον Engels, ήταν το κράτος του Bismark, όπου οι δυνάμεις των καπιταλιστών και των εργατών ήταν εξισορροπημένες, αλλά υπερακοντίστηκαν από την «παρακμασμένη τάξη των Πρώτων αριστοκρατών *Junker*».

Στην ανάλυσή του για τη Γαλλία στη 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, ο Marx υιοθετεί μια παρόμοια αντίληψη ταξικής ισορροπίας ή αδιέξοδης ισοδυναμίας. Τέτοια είναι η ισορροπία ανάμεσα στις διαφορετικές τάξεις μετά το 1848, που μόνον η παρέμβαση μιας «ουδέτερης» δύναμης μπορεί να φέρει επίλυση στην κατάσταση. Ο Ναπολέων είναι η μορφή που απροσδόκητα ανέλαβε αυτό το ρόλο. Σε μια κατάσταση αδιέξοδης ισοδυναμίας μεταξύ αντιμαχόμενων τάξεων, όπου όλες οι τάξεις «είναι εξίσου ανίκανες και εξίσου άφωνες», όλες «γονατίζουν μπροστά στο κοντάκι του τουφεκιού».¹⁸ Ωστόσο, το εν λόγω «κοντάκι» δεν είναι σε καμία περίπτωση ένα όπλο ουδέτερο στον αγώνα. Στην πραγματικότητα, όπως εξηγεί ο Marx, αυτό που συμβαίνει είναι πως η μπουρζουαζία πείθεται, ότι αποτελεί προϋπόθεση για να διατηρήσει την κοινωνική ισχύ της και την οικονομική κυριαρχία της, να εγκαταλείψει τον έλεγχο που ασκεί επί του κρατικού μηχανισμού.

17. F. Engels, *The Origins of the Family, Private Property and the State*, 1972, σ. 231.

18. K. Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon* (Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη), στο *Selected Works*, σ. 168.

νισμού μέσω του κοινοβουλίου υπέρ ενός ισχυρού εκτελεστικού οργάνου υπό την εξουσία του ίδιου του Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Με τη σειρά του, ο Ναπολέων εδραιώνει τη δύναμή του στις πλάτες της τάξης των χωρικών, που είναι ανίκανη να διεκδικήσει τα ταξικά της συμφέροντα απευθείας και έτσι, επιδεικνύοντας ευελιξία, συναινεί στην εκπροσώπησή της από τον ηγέτη. Η περιγραφή του Marx δείχνει ξεκάθαρα το πώς η εκτελεστική εξουσία του κράτους μπορεί να ενεργήσει στιγμιαία ως αυτόνομη δύναμη, αλλά μόνο εφόσον εξακολουθεί να εκπροσωπεί τα μακροχρόνια συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Επιδεικνύει επίσης σχολαστική επιμονή στη σημασία των διαφορετικών ταξικών μερίδων και στην περίπλοκη αλληλεπίδραση διαφορετικών πολιτικών δυνάμεων εντός του κράτους, υποδεικνύοντας, αναμφίβολα, ότι στην περίπτωση της ανάλυσης συγκεκριμένων ιστορικών συγκυριών ο Marx αναγνώριζε πως μία πλήρως εργαλειακή θεώρηση του κράτους ήταν ατελέσφορη.

Μία άλλη όψη αυτής της ανάγνωσης της θεωρίας του Marx για το κράτος, που έχει σημαντικές προεκτάσεις για την κατανόηση της κρατικής συγκρότησης, αφορά τον τρόπο με τον οποίο το κράτος εκπροσωπεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης ωσάν να πρόκειται για το συλλογικό συμφέρον. Αυτό είναι επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε όλα τα πολιτικά γραπτά του Marx και του Engels. Η καθολικότητα του κράτους είναι μια ψευδαίσθηση, αναγκαία ωστόσο για εκείνες τις τάξεις που επιζητούν την ηγεμονία έναντι των υποτελών τάξεων. Στην πραγματικότητα φαίνεται ότι συνιστά διαρκή πολιτικό κανόνα, η μελλοντική κυρίαρχη τάξη να αυτοπροβάλλεται ως η τάξη που εκπροσωπεί το σύνολο των συμφερόντων των τάξεων που διαφευγεί. Όπως το έθεσαν ο Marx και ο Engels στη *Γερμανική Ιδεολογία*:

Κάθε νέα τάξη που παίρνει τη θέση της προηγούμενης αναγκάζεται, απλώς και μόνο για να επιτύχει τον στόχο της, να αυτοπροβάλλεται ως το κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, κάτι που είναι το ιδανικό: πρέπει να προσδίδει καθολικότητα στις ιδέες της και να τις παρουσιάζει ως τις μόνες ορθολογικές και καθολικά έγκυρες.

Επιπλέον, με κάθε νέα πολιτική επανάσταση, η κυρίαρχη τάξη πρέπει να εγκαθιδρύσει την ηγεμονία της «σε μια βάση ευρύτερη από εκείνη της τάξης που ασκούσε προηγουμένως την εξουσία».¹⁹ Έτσι και έγινε με την προοδευτική μπουρζουαζία κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και επίσης κατά τη Δεύτερη Αυτοκρατορία, όταν ο Λουδοβίκος Ναπολέων

19. K. Marx και F. Engels, *The German Ideology*, σσ. 65-66.

προσπάθησε να διεκδικήσει το ρόλο εκφραστή του καθολικού συμφέροντος ολόκληρου του γαλλικού έθνους, με το να εμφανίζεται ως ο σωτήρας όλων των τάξεων και, ειδικότερα, της πιο πολυάριθμης τάξης, αυτής των χωρικών.

Σε αυτό τον ιδιαίτερα ιδεολογικό ρόλο του το κράτος δρα αντικειμενικά, ως δύναμη κοινωνικής συνοχής, και επιζητά να διαμορφώσει όλες τις τάξεις στα πρότυπα της κυρίαρχης. Αυτή η διάσταση στα γραπτά του Marx για το κράτος – αναμφίβολα λίγο αναπτυγμένη, αλλά αξιοσημείωτη σε όλα τα ιστορικά γραπτά του – αναπτύχθηκε περαιτέρω στις μεταγενέστερες θεωρίες του Marx για την ηγεμονία, στις οποίες αυτό το συγκεκριμένο έργο της πολιτικής, ηθικής και πνευματικής κυριαρχίας φαίνεται να αποτελεί στοιχειώδη λειτουργία του κράτους.

Η σημασία της δημόσιας εκπαίδευσης στη διενέργεια αυτού του ηθικού και πνευματικού έργου του κράτους θα πρέπει να είναι άμεσα εμφανής. Στην ουσία, ο Marx στο έργο του κάνει μόνο μία ακροθιγή αναφορά στην εκπαίδευση, όμως όσα λέει επιβεβαιώνουν την ιδέα ότι η κρατική εκπαίδευση θα πρέπει να γίνει κατανοητή σε αυτό το πλαίσιο. Επικρίνοντας το πρόγραμμα του Γερμανικού Εργατικού Κόμματος για την εκπαίδευση το 1875, ο Marx εγείρει έντονες ενστάσεις στην ιδέα «της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από το κράτος».

Το να καθορίζονται από το γενικό νομικό πλαίσιο οι δαπάνες των σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, τα προσόντα του διδακτικού προσωπικού, οι κλάδοι διδασκαλίας κ.ά. και να ελέγχεται η εκπλήρωση αυτών των νομικών προδιαγραφών από κρατικούς επιθεωρητές, όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ, είναι κάτι πολύ διαφορετικό από το να ορίζεται το κράτος ως εκπαιδευτής του λαού.²⁰

Η εκκλησία και η κυβέρνηση δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να ελέγχουν όσα διδάσκονται στην πράξη στα σχολεία, αναφέρει ο Marx. Θα ήταν καλύτερο το κράτος να εκπαιδεύεται από το λαό του.

Ως ένθερμος οπαδός της προοπτικής της εργατικής τάξης για εκπαίδευση, ο Marx υποστήριξε ξεκάθαρα τις προοδευτικές αξιώσεις για ένα σύστημα δημόσιας εκπαίδευσης χρηματοδοτούμενο απευθείας από το κράτος. Στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* κάνει έκκληση για «δωρεάν εκπαίδευση για όλους σε δημόσια σχολεία».²¹ Τα σχόλιά του στο *Κεφάλαιο* για τα ευεργετικά αποτελέσματα που μπορεί να έχει ο συνδυασμός εργασίας και υποχρεωτικής εκπαίδευσης στα παιδιά που εργαζόνταν σε βιομηχανίες – που ενμέρει επιτεύχθηκε από την εργοστασιακή νομοθεσία παρόλο

20. K. Marx, *The Critique of Gotha Programme*, στο *Selected Works*, σ. 329.

21. K. Marx και F. Engels, *The Communist Manifesto*, στο *Selected Works*, σ. 53.

που πολλοί εργοδότες το απέφευγαν— υποδεικνύουν μια θετική στάση απέναντι στη θέσπιση νόμων για τη σχολική παρακολούθηση και την επίβλεψη των σχολείων από κρατικούς επιθεωρητές.²² Ωστόσο, επέμενε, όπως και οι Άγγλοι Χαρτιστές, ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να τελεί υπό λαϊκό δημοκρατικό έλεγχο. Η εκπαίδευση θα πρέπει να απελευθερωθεί από την κηδεμονία της άρχουσας τάξης. Αν αυτό δεν επιτευχθεί, τότε η δημόσια εκπαίδευση θα είναι απλώς μια κατήχηση του λαού στις απόψεις της άρχουσας τάξης. Η περιφρόνηση του Marx για «τη δουλολπρηπή πίστη στο κράτος» και τα «δημοκρατικά θαύματα» που μαρτυρούσαν οι Γερμανοί οπαδοί του Lassal με την άποψή τους για «εκπαίδευση από το κράτος», υποδεικνύει ότι γνώριζε πλήρως τις δυσκολίες για την επίτευξή της. Ωστόσο, όπως έχουμε δει, οι απόψεις του Marx για το κράτος δεν είναι μονολιθικές και το κράτος δεν εκπροσωπεί σταθερά την αδιάσπαστη ταξική δύναμη της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας. Η ακριβής φύση της κρατικής εξουσίας εξαρτάται εκάστοτε από το συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων κατά τη συγκεκριμένη στιγμή. Έτσι, η εκπαίδευση, που έχει γίνει τμήμα του κρατικού μηχανισμού, θα είναι επίσης αντικείμενο συγκρουόμενων ταξικών διεκδικήσεων. Καθώς η εκπαίδευση γίνεται δημόσιος και καθολικός θεσμός, σύρεται στη γενική πολιτική αρένα. Γίνεται τόπος συνεχών ταξικών συγκρούσεων, όπου ανταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις επιχειρούν να την προσαρμόσουν στα δικά τους συμφέροντα και τις συγκεκριμένες ανάγκες τους.

Ο Gramsci για το Κράτος και την Ηγεμονία

Αν και τα γραπτά του Marx και του Engels μας παρέχουν έναν προκαταρκτικό προσανατολισμό στο ζήτημα της σχέσης της εκπαίδευσης με τα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής συγκρότησης, είναι ωστόσο στο έργο του Ιταλού μαρξιστή Antonio Gramsci όπου αυτού του είδους η ανάλυση αποκτά πιο μεστή και συγκεκριμένη μορφή. Ο Gramsci είναι εκείνος που προσπάθησε περισσότερο από όλους τους σημαντικούς μαρξιστές θεωρητικούς του 20ού αιώνα να διασαφηνίσει την πολυπλοκότητα των εποικοδομημάτων στις σύγχρονες κοινωνίες. Ακολουθώντας την παράδοση των ιστορικών γραπτών του Marx, που αποτιμήθηκαν παραπάνω, ο Gramsci ανέπτυξε μια θεωρία του κράτους, της ιδεολογίας και των πολιτικών εποικοδομημάτων. Επέδειξε απaráμιλλη ευαισθησία στο ζήτημα των πολύπλοκων αρθρώσεων των διαφορετικών επιπέδων εντός του κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και ιδιαί-

τερη προσοχή στις λεπτομέρειες των διαφόρων ιστορικών συγκυριών. Πρόκειται για στοιχεία που σπανιότατα είχαν συνδυαστεί. Ο Gramsci ασχολείται λιγότερο με τον προσδιορισμό των αφηρημένων νόμων της κίνησης του κεφαλαίου ή τον ρόλο του κράτους ως ιδανικού συλλογικού κεφαλαιοκράτη. Κυρίως, επικεντρώνεται στον προσδιορισμό των περίπλοκων σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στις πλείστες κοινωνικές δυνάμεις που εμπλέκονται στην άσκηση της κρατικής εξουσίας σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό. Αυτό απαιτεί εξαιρετική αντίληψη του ρόλου των διαφορετικών ταξικών μερίδων και των ανταγωνιστικών τους ιδεολογιών για τη διατήρηση της ταξικής κυριαρχίας, εξέταση του ευρύτερου «εκπαιδευτικού» και ηθικού ρόλου που το κράτος διαδραματίζει στη διασφάλιση της ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης και αυστηρή επικέντρωση στις ιστορικές ιδιαιτερότητες του έθνους, της περιοχής και του πολιτισμικού σχηματισμού. Τα προηγούμενα συνθέτουν το υλικό πλαίσιο εντός του οποίου επιτυγχάνεται, εδραιώνεται και χάνεται η κοινωνική ηγεσία. Μπορεί να υποστηριχθεί κανείς ότι τα γραπτά του Gramsci είναι συχνά αποσπασματικά και περιστασιακά και ότι δε συνιστούν μια πλήρως ανεπτυγμένη γενική θεωρία του κράτους.²³ Ωστόσο, δύσκολα θα αντέκρουε κανείς την άποψη ότι αποτελούν μια από τις πιο γόνιμες προσπάθειες να διερευνηθεί η φύση της ταξικής εξουσίας στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Τα γραπτά του Gramsci για την πολιτική και το κράτος, όπως έχουν παρουσιαστεί συγκεντρωτικά στα *Γράμματα από τη Φυλακή*, απηχούν το στοχασμό ενός κοινωνικού θεωρητικού και πολιτικού ακτιβιστή που έζησε στη διάρκεια μιας ιδιαίτερα ταραχώδους ιστορικής περιόδου. Έζησε την άνοδο του Φασισμού στην Ιταλία και είχε διαρκώς συνείδηση των ιδιαίτερων ιστορικών περιστάσεων που επικρατούσαν στη χώρα του και οι οποίες οδήγησαν σε αυτόν. Οι παράγοντες αυτοί, που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια, συνέβαλαν στο να κατευθύνουν τη σκέψη του στο συμπέρασμα ότι είναι απαραίτητη μία συγκεκριμένη και εθνικά εξειδικευμένη ιστορική ανάλυση, όπως ακριβώς το μεγάλωμά του στη Σαρδηνία τον βοήθησε να κατανοήσει τη σημασία των τοπικών διαφορών. Επιπλέον, η προσωπική εμπλοκή του Gramsci στο Εργατικό Κίνημα στο Τορίνο και η ανάπτυξη του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος εν μέσω ποικίλων μεταβολών και ανατροπών της πολιτικής στρατηγικής στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, επηρέασαν βαθιά την πολιτική του σκέψη, όπως προκύπτει από τις αντιδράσεις του στις αναδυόμενες ταξικές συγκρούσεις της εποχής και τις αναδρομικές

23. Για το Γάλλο μαρξιστή Louis Althusser τα θεωρητικά γραπτά του Gramsci παραμένουν σε ένα «πρακτικό επίπεδο». Βλ. στο έργο του *For Marx*, 1969.

22. K. Marx, *Capital*, τ. 1, 1976, σ. 613.

των κρίσεις σχετικά με τον ρόλο των υιοθετούμενων στρατηγικών. Έτσι, η ανάλυση του Gramsci για το κράτος και την πολιτική δε συνιστά μόνο διανοητική ενασχόληση με τη μαρξιστική θεωρία και την εφαρμογή της στις κοινωνικές δομές της εποχής του. Συνιστά επιπλέον αξιολόγηση και διαρκή ανασκόπηση της χρησιμότητάς της για τη σύγχρονη αντιπαράθεση. Συνιστά δηλαδή μια πνευματική και πρακτική διερεύνηση σε συνεχή εξέλιξη, ως προς αυτό που ο ίδιος αποκαλούσε φιλοσοφία της πράξης.

Ο Gramsci απορρίπτει τον οικονομικό ντετερμινισμό μεγάλου μέρους της θεωρίας της Δεύτερης Διεθνούς, γιατί έχει δει πόσο άκαρπος είναι στην πολιτική πρακτική. Δε συμφωνεί ούτε με τον οικονομισμό ούτε και με την επαναστατική αυθορμής — είτε σε θεωρητικό είτε σε πρακτικό επίπεδο — καθώς υπήρξε μάρτυρας των συνεπειών τους, δηλαδή της αποτυχίας της τυχοδιωκτικής στρατηγικής του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος το 1919 και της καταστροφικής πολιτικής του μη συμβιβασμού με την κοινωνική δημοκρατία, τη λεγόμενη γραμμή του «σοσιαλ-φασισμού» της τρίτης περιόδου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, που άνοιξε το δρόμο για την άνοδο του Μουσολίνι στην Ιταλία. Στα γραπτά του για την πολιτική και το κράτος στα *Γράμματα από τη Φυλακή* — όπου έχει επίγνωση των μαθημάτων που έδωσε η προηγούμενη δεκαετία — ο Gramsci απορρίπτει κατηγορηματικά τις απλουστευτικές αντιλήψεις του οικονομικού ντετερμινισμού και την ιδέα ενός καθαρά εργαλειώδους ταξικού κράτους. Η φύση του κράτους και οι μορφές πολιτικής εκπροσώπησης που αυτή ενσωματώνει, δεν μπορούν να προκύψουν αδιαμεσολάβητα από τις οικονομικές σχέσεις και τα ταξικά συμφέροντα πάνω στα οποία βασίζονται. Αντίθετα, συγκροτούνται μέσω περίπλοκων διαδικασιών μεσολάβησης και σύναψης συμμαχιών που δεν επιδέχονται περαιτέρω αναγωγή σε οικονομικές αντιπαράθεσεις. Ομοίως, οι ιδεολογίες και οι διαμάχες μεταξύ ιδεολογιών θα πρέπει να γίνουν κατανοητές στο πλήρες εύρος της συνθετότητάς τους και δεν μπορούν να αναχθούν στην έκφραση των οικονομικών συμφερόντων συγκεκριμένων ταξικών υποκειμένων. Όπως αναφέρει ο Gramsci: «Αν για κάθε ιδεολογικό αγώνα έψαχνε κανείς μια άμεση πρωταρχική εξήγηση στην (οικονομική) δομή, θα πιανόταν στον ύπνο».²⁴ Η θεωρητική οπτική του Gramsci, όπως προέκυψε από τη δική του πολιτική πρακτική και από τις ερμηνείες του στα ιστορικά έργα του Marx, συνιστά σαφώς ανάπτυξη της αντίληψης της «σχετικής αυτονομίας» ή σύνθετης άρθρωσης των επιπέδων που έχουν περιγραφεί στην προηγούμενη προσέγγιση της θεωρητικής κληρονομιάς του Marx. Αυτό υπογραμμί-

24. A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, Q. Hoare και G. Nowell Smith (επιμ.), 1971, σ. 408.

ζεται εντονότερα στις *Σημειώσεις για τη Φιλοσοφία της Πράξης* όπου, απηχώντας μια φράση του Λένιν, υποστηρίζει ότι:

ο ισχυρισμός που προβάλλεται ως θεμελιώδες αξίωμα του ιστορικού υλισμού, ότι κάθε λειτουργία της πολιτικής και της ιδεολογίας μπορεί να παρουσιαστεί και να ερμηνευτεί διεξοδικά ως άμεση έκφραση της δομής, θα πρέπει να αμφισβητηθεί στη θεωρία ως πρωτόγονος παιδισμός και να καταπολεμηθεί στην πράξη με την αυθεντική μαρτυρία του Marx.²⁵

Αν η ανάλυση του Gramsci για τα εποικοδομήματα βασίζεται σε μια επεξεργασμένη άρνηση όσων θεωριών θα ανήγαν τα πάντα σε αποτελέσματα του οικονομικού και ταξικού ντετερμινισμού, η θετική του συνεισφορά έγκειται στην ανάλυση του κράτους ως ενεργού, οργανωτικής δύναμης στις σύγχρονες κοινωνίες. Το κράτος ορίζεται γενικά ως

η πλήρης σύνθεση πρακτικών και θεωρητικών δραστηριοτήτων με τις οποίες η άρχουσα τάξη όχι μόνο νομιμοποιεί και διατηρεί την κυριαρχία της αλλά επιπλέον κατορθώνει να κατακτά την ενεργητική συγκατάθεση των κυβερνωμένων.²⁶

Δεν περιλαμβάνει, λοιπόν, μόνο τον κεντρικό νομοθετικό και εκτελεστικό μηχανισμό της κυβέρνησης και τον μηχανισμό καταναγκασμού του στρατού και της αστυνομίας, αλλά και εκείνα τα θεωρητικά και ηθικά όργανα, όπως τα δικαστήρια, τα σχολεία και την Εκκλησία, όπου οι διανοούμενοι του κράτους δρουν για να προωθήσουν συγκεκριμένες κοσμοαντιλήψεις και συγκεκριμένες ιδεολογίες μέσω των οποίων η κοινωνία των πολιτών οργανώνεται και συμμορφώνεται με τις φιλοδοξίες της άρχουσας τάξης. Η κρατική εξουσία δεν εδράζεται μόνο στον ίδιο τον κεντρικό μηχανισμό, αλλά έχει ρίζες και στην κοινωνία των πολιτών, σε όλους αυτούς τους «επονομαζόμενους ιδιωτικούς οργανισμούς», τους οποίους επιδιώκει διαρκώς να διαμορφώσει και να επηρεάσει. Όπως έχουν σχολιάσει πολλοί αναλυτές, υπάρχει μια επαναλαμβανόμενη αμφισημία στο έργο του Gramsci αναφορικά με τα ακριβή όρια του κράτους και αυτού που αποκαλείται κοινωνία των πολιτών.²⁷ Σε κάποιο σημείο, ο Gramsci ισχυρίζεται ότι «στην πραγματικότητα η κοινωνία των πολιτών και το κράτος είναι το ίδιο πράγμα». Ωστόσο, αυτό που εννοεί είναι ότι η κρατική εξουσία εισχωρεί διαρκώς σε εκείνους τους

25. Ο.π., σ. 407.

26. Ο.π., σ. 244.

27. Βλ. P. Anderson, "The Antinomies of Antonio Gramsci", *New Left Review*, Νοέμβριος 1976, αρ. 100, σσ. 12-13.

θεσμούς που βρίσκονται πέρα από τα όρια του κράτους. Το κράτος δρα μέσω της κοινωνίας πολιτών, καθώς μία από τις πρωταρχικές του λειτουργίες είναι να πλάσει και να εκπαιδεύσει την κοινωνία σε κάθε επίπεδο και σύμφωνα με τους δικούς του ιστορικούς στόχους.

Σκοπός του Gramsci είναι να κατανοήσει τις διακριτές μορφές της ταξικής εξουσίας και τον ρόλο του κράτους κατά την εποχή του, δηλαδή σε μια περίοδο που –παρά την εμφάνιση ασυνήθιστων φασιστικών κρατικών μορφών– η κοινοβουλευτική δημοκρατία ήταν η συνήθης μορφή του αστικού κράτους. Η ανάλυσή του, λοιπόν, ξεκινά από μια εκτίμηση όσων συνιστούν χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη σύγχρονη κοινωνική συγκρότηση. Συγκρίνοντας σύγχρονα δυτικά κράτη με την προεπαναστατική Ρωσία, όπου η κοινωνία των πολιτών ήταν «εμβρυακή και ασταθής» και όπου το κράτος ήταν τα πάντα, ο Gramsci ανακαλύπτει ότι τώρα η κοινωνία των πολιτών είναι απείρως ισχυρότερη και καλύτερα προστατευμένη.

Στην περίπτωση των πιο προηγμένων κρατών, όπου η κοινωνία των πολιτών έχει εξελιχθεί σε μια πολυσύνθετη δομή που μάλιστα αντιστέκεται στους καταστροφικούς «περισπασμούς» του άμεσου οικονομικού στοιχείου –κρίσεις, υφέσεις, κ.λπ.– τα εποικοδομήματα της κοινωνίας των πολιτών μοιάζουν με χαρακώματα στις σύγχρονες εχθροπραξίες.²⁸

Τόσο καλύτερα οργανωμένη είναι η κοινωνία των πολιτών στη Δύση, που το κράτος είναι πλέον μόνο μία εξωτερική τάφρος πίσω από την οποία βρίσκονται τα σημαντικά «φρούρια» και «αναχώματα», που αποτελούν την κύρια άμυνα του συστήματος. Ένα τέτοιο σύστημα δεν υπόκειται πλέον σε κανένα κίνδυνο «μετωπικής επίθεσης». Τα επαναστατικά κινήματα θα πρέπει τώρα να προχωρήσουν μέσω ενός «πολέμου θέσεων», που προσομοιάζει με τη θεωρία του Λένιν για ένα ενιαίο μέτωπο, όπου το επαναστατικό κόμμα, ο Σύγχρονος Πρίγκιπας, θα πρέπει να εμπλακεί σε παρατεταμένη προσπάθεια για να καθιερώσει μια εναλλακτική ηγεμονία εντός της κοινωνίας των πολιτών. «Μία κοινωνική ομάδα», αναφέρει ο Gramsci, «μπορεί, και μάλιστα επιβάλλεται, να ασκεί ήδη «ηγεσία» προτού ακόμη κατακτήσει την κυβερνητική εξουσία».²⁹

Το σύγχρονο κράτος θα πρέπει να γίνει κατανοητό σε σχέση με τους τρόπους άσκησης της εξουσίας σε σύνθετους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η δύναμη της κυρίαρχης τάξης ή η ταξική συμμαχία που συγκροτεί τον «ιστορικό συνασπισμό», γίνεται τώρα κατά κανόνα κατανοητή μόνο με ανα-

28. A. Gramsci, *Prison Notebooks* [Γράμματα από τη Φυλακή], σσ. 235-38.
29. Ο.π., σ. 57.

φορά στην ηγεμονία. Αυτή έχει διπλή φύση, που ο Gramsci προσομοιάζει με τη διπλή όψη του Κενταύρου του Μακιαβέλι – μισό ζώο και μισός άνθρωπος. Απαιτεί πίεση, αλλά και συγκατάθεση, βία και πολιτισμό, ατομική ορμή αλλά και συλλογική ορμή. Η ηγεμονία αντιπροσωπεύει μια μορφή της ταξικής ισχύος που δε διατηρείται μόνο με μέσα καταναγκασμού αλλά και με την επίτευξη της συγκατάθεσης γι' αυτή από την κοινωνία των πολιτών.

Η κανονική άσκηση της ηγεμονίας στο κλασικό πλέον πεδίο ενός κοινοβουλευτικού καθεστώτος χαρακτηρίζεται από ένα συνδυασμό καταναγκασμού και συναίνεσης, από τον οποίο διαμορφώνονται ποικίλες ισορροπίες, χωρίς ο καταναγκασμός να υπερισχύει πάντοτε τόσο έντονα της συναίνεσης.³⁰

Παρόλο που ο διακριτός, αν και όχι αμετάβλητος, τρόπος ταξικής κυριαρχίας στη Δύση βασίζεται στην επιβολή της ηγεμονίας, αυτό δε σημαίνει ότι η διαδικασία της συναίνεσης υποκαθιστά ή μειώνει τη δύναμη του καταναγκασμού. Μάλλον τα εργαλεία του καταναγκασμού κρατούνται κατά κανόνα ως εφεδρείες και διαφυλάσσονται, για την περίπτωση που η συναίνεση δεν επιτευχθεί ή η πολιτική αρχή της κυρίαρχης τάξης δεν είναι πλέον διασφαλισμένη.

Μέσω της έννοιας της ηγεμονίας, την οποία πρώτος ο Gramsci κατέστησε επίκαιρη, μπόρεσε να σκεφθεί πάνω στις περίπλοκες σχέσεις που συνθέτουν το εποικοδόμημα της κοινωνικής συγκρότησης. Είναι μία δυναμική έννοια με την οποία επιχειρεί να εκφράσει την ευαίσθητη ισορροπία που προκύπτει από την αλληλεπίδραση των πολλαπλών κοινωνικών δυνάμεων. Μια ηγεμονική τάξη πραγμάτων αντιπροσωπεύει μια προσωρινή διευθέτηση, την ιδεολογική ισορροπία δυνάμεων που ευνοεί η κυρίαρχη τάξη και όχι την ομοιογενή υπόσταση μιας επιβεβλημένης ταξικής ιδεολογίας. Επιτυγχάνεται μέσω συνεχών συγκρούσεων που περιλαμβάνουν τη δημιουργία συμμαχιών, την προσπάθεια να ενσωματωθούν υποτελείς ομάδες, ακόμη και την παραχώρηση προνομίων, για τέτοιο διάστημα όμως που να μην βλέπτονται τα ζωτικά συμφέροντα της κυρίαρχης ομάδας. «Αναμφίβολα», γράφει ο Gramsci,

η εγκαθίδρυση ηγεμονίας προϋποθέτει ότι λαμβάνονται υπόψη τα συμφέροντα και οι διαθέσεις των ομάδων πάνω στις οποίες πρόκειται να ασκηθεί και ότι διαμορφώνεται μία συγκεκριμένη ισορροπία συμβιβασμών – με άλλα λόγια, η ηγετική ομάδα πρέπει να κάνει θυσίες οικονομικού-συντεχνιακού τύπου.³¹

30. Παρατίθεται στο P. Anderson, "Antinomies", σ. 22.

31. A. Gramsci, *Prison Notebooks*, σ. 161.

Κατακτώντας την ηγεμονία, η κυρίαρχη τάξη επικρατεί προσωρινά στην ταξική πάλη, αλλά δεν επιτυγχάνει ποτέ την εξάλειψή της. Μια ηγεμονική τάξη πραγμάτων προδιαγράφει τα όρια εντός των οποίων ιδέες και διαμάχες τίθενται και επιλύονται, αλλά τα όρια αυτά δεν σταθεροποιούνται ποτέ, ούτε καταπαύουν ποτέ οι εντός τους πολιτικοί, πολιτισμικοί και ιδεολογικοί ανταγωνισμοί, καθώς οι αντιπαραθέσεις στο επίπεδο της οικονομικής δομής, που γίνονται πράξη μέσω των τάξεων, δεν παύουν ποτέ να αποδιοργανώνουν και να αλλοιώνουν την προσωρινή ενότητα αντιλήψεων και ιδεολογιών.

Το κράτος, λοιπόν, μπορούμε να το κατανοήσουμε μόνον με αναφορά σε αυτή τη διαδικασία ηγεμονίας. Ενμέρει μέσω του κράτους και ενμέρει μέσω της επιρροής του κράτους στην κοινωνία των πολιτών διασφαλίζεται η ηγεμονία. Αν και ενεργεί προς όφελος των συνολικών συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης ή της κυρίαρχης συμμαχίας τάξεων, το κράτος αυτοπροβάλλεται, όπως σημείωσε ο Marx, ως το καθολικό συμφέρον. Το ακόλουθο απόσπασμα αποδεικνύει το χρέος του Gramsci απέναντι στον Marx και στη 18η Μπρυμαίρ.

Είναι αλήθεια ότι το κράτος θεωρείται όργανο μιας συγκεκριμένης τάξης, προορισμένης να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για τη μεγαλύτερη δυνατή επέκτασή της. Όμως, η ανάπτυξη και επέκταση της συγκεκριμένης ομάδας γίνεται αντιληπτή και προβάλλεται ως κινητήρια δύναμη μιας καθολικής επέκτασης και ανάπτυξης όλων των εθνικών δυνάμεων. Με άλλα λόγια, η κυρίαρχη ομάδα είναι απτά εναρμονισμένη με τα γενικά συμφέροντα των υποτελών ομάδων και η ζωή του κράτους γίνεται αντιληπτή ως αυτόματη διαδικασία συγκρότησης και υπέρβασης ασταθών ισορροπιών ... ανάμεσα στα συμφέροντα της βασικής ομάδας και εκείνων της υποτελούς ομάδας – ισορροπίες όπου τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης επικρατούν, αλλά μόνο έως ένα συγκεκριμένο σημείο, το οποίο εντοπίζεται λίγο πριν από το στενό οικονομικό συμφέρον.³²

Αν ο πολιτικός ρόλος του κράτους είναι να κερδίσει τη συγκατάθεση των υποτελών ομάδων στο πλαίσιο της διακυβέρνησης από τον κυρίαρχο συνασπισμό, το κάνει μέσω μιας γενικής αναδιάρθρωσης και ανασχηματισμού όλων των ταξικών συμφερόντων σε μια νέα, πιο καθολική, γλώσσα. Αυτό δεν περιορίζεται στη δημοσιοποίηση των ιδιαίτερων διακηρύξεων κάθε τάξης ή στην απλή παρουσίαση των συμφερόντων κάθε ξεχωριστής τάξης ως ενοποιημένου, γενικού συμφέροντος. Σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές περιλαμβάνει την ανασυγκρότηση της κοινωνίας στο σύνολό της υπό νέους όρους. Περιλαμβάνει τόσο την ηθική επανεκπαίδευση όσο και το μετασχηματισμό των ίδιων των οικονομικών δομών.

32. Ο.π., σ. 182.

Στην πραγματικότητα, το κράτος θα πρέπει να θεωρηθεί «παιδαγωγός», εφόσον τείνει ακριβώς να δημιουργεί ένα νέο τύπο ή επίπεδο πολιτισμού. Επειδή ενεργεί ουσιαστικά στη βάση των οικονομικών δυνάμεων, αναδιοργανώνοντας και αναπτύσσοντας το μηχανισμό της οικονομικής παραγωγής, δημιουργώντας μια νέα δομή, δεν πρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι οι παράγοντες του εποικοδομήματος αφήνονται να αναπτυχθούν αυθόρμητα, αμεθόδετα και σποραδικά. Σε αυτό το επίπεδο επίσης, το κράτος είναι όργανο «εικλογίκευσης», επιτάχυνσης και τείλορισμού. Λειτουργεί σύμφωνα με ένα σχέδιο, σύμφωνα με παρορμήσεις, προτροπές, επιδιώξεις και «τιμωρίες».³³

Σε αυτό το απόσπασμα ο Gramsci υπαινίσσεται σαφώς τη στενή σχέση του κράτους με όλες τις πλευρές της κοινωνίας. Το κράτος είναι ένας παιδαγωγός στο ιδεολογικό βασίλειο, αλλά είναι επίσης οργανωτής της παραγωγής και κατηχητής στη διαδικασία παραγωγής. Πρόκειται για μια σχέση αμοιβαίου προσδιορισμού.

Είναι εμφανές ότι η εκπαίδευση είναι κεντρική για την κατανόηση της έννοιας «ηγεμονία» στο έργο του Gramsci. Η διαδικασία επίτευξης συναίνεσης και μετασχηματισμού της συνείδησης του λαού, ώστε να συμμορφώνεται στις σύγχρονες συνθήκες παραγωγής, είναι ακριβώς μια διαδικασία εκπαιδευτική. Επομένως, τα σχολεία αποτελούν σημαντικό όργανο στη διαδικασία της κρατικής συγκρότησης. Αν μία από τις σημαντικότερες λειτουργίες του κράτους είναι να ανυψώσει τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού σε «ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό και ηθικό επίπεδο», γράφει ο Gramsci, οι δύο σημαντικότεροι θεσμοί είναι το δικαστήριο και το σχολείο. Το μεν σχολείο «ως μια προτρεπτική εκπαιδευτική λειτουργία», το δε δικαστήριο «ως κατασταλτική και αποτρεπτική εκπαιδευτική λειτουργία».³⁴ Η ακριβής θέση του σχολείου στον κοινωνικό σχηματισμό είναι κάπως αμφίσημη στα γραπτά του Gramsci. Σε άλλα σημεία την αναφέρει ως τμήμα του κράτους και σε άλλα ως τμήμα της κοινωνίας των πολιτών, ως έναν από αυτούς τους «αποκαλούμενους ιδιωτικούς οργανισμούς, όπως η εκκλησία, οι εμπορικοί συνεταιρισμοί, τα σχολεία και άλλα».³⁵ Ωστόσο, είναι σαφές ότι το κράτος παρεμβαίνει στο σχολείο και με την παρέμβασή του αυτή επιχειρεί να επιτύχει τους στόχους του.

Ο ρόλος του σχολείου στην Ιταλία είναι να δημιουργήσει «πολίτες» που να υπακούουν σε μία καθολικευμένη κυρίαρχη κουλτούρα, δηλαδή να τους αποσπάσει από τα τοπικιστικά και παραδοσιακά ήθη της «μαγικής» και

33. Ο.π., σ. 247.

34. Ο.π., σ. 258.

35. Παράτιθεται στο P. Anderson, "Antinomies", σ. 22.

«φολκλορικής» κουλτούρας και να τους αναδημιουργήσει προσαρμοσμένους στην κυρίαρχη κουλτούρα. Η λειτουργία του «παλιού πρωτοβάθμιου σχολείου», όπως αυτό ήταν πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Gentile το 1923, περιγράφεται ως «διπλής πρόθεσης» αναφορικά με τη διαμόρφωση του παιδιού.

Οι επιστημονικές ιδέες προορίζονταν να εισαγάγουν το παιδί στην *societas regum*, στον κόσμο των πραγμάτων, ενώ τα μαθήματα για τα δικαιώματα και τα καθήκοντά του προορίζονταν να το εισαγάγουν στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών.³⁶

Το σχολείο βρίσκεται πάντα σε ασυμφωνία με την κουλτούρα των παιδιών, αναφέρει ο Gramsci. Πρέπει διαρκώς να έρχεται αντιμέτωπο με «την τάση για ατομικό και τοπικιστικό βαρβαρισμό» κατά την προσπάθειά του να διαπλάσει τη νεολαία της νέας γενιάς σύμφωνα με τις «καθολικές» ιδέες της κυρίαρχης κουλτούρας. Ο επιτυχημένος διδάσκαλος είναι εκείνος που αντιλαμβάνεται αυτές τις φολκλορικές ή κοινού αισθήματος αντιλήψεις που ενυπάρχουν στην κουλτούρα των παιδιών, αλλά που επίσης γνωρίζει πώς να τις μεταπλάθει.

Τα γραπτά του Gramsci για την εκπαίδευση, που αποτελούν σημαντικό τμήμα των *Γράμματα από τη Φυλακή*, είναι πάντα βαρυσήμαντα και βαθιά στοχαστικά. Πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη, καθώς ήταν αναμφισβήτητα ουσιαστικό τμήμα της σκέψης του. Ο ίδιος ο Gramsci ήταν ένας ακούραστος λαϊκός παιδαγωγός τόσο με την εργασία του στο Εργατικό Κίνημα στο Τορίνο όσο και με την καθοδηγητική του δημοσιογραφία. Ξεκάθαρα θεωρούσε τη λαϊκή εκπαίδευση ως αναπόσπαστο τμήμα του πολιτικού του έργου, ενώ ακόμα και κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του οι σκέψεις του επέστρεφαν διαρκώς στο ίδιο ζήτημα. Ωστόσο, τα εκπαιδευτικά του γραπτά δεν είναι πάντα εύκολο να ερμηνευτούν. Είναι συχνά κάπως δυσνόητα και υπόκεινται πολύ πιο εύκολα από το σύνθησε σε παρερμηνείες, ιδίως αν τα διαβάσουμε έξω από τα συμφραζόμενά τους.

Μια δυσκολία, άμεσα εμφανής, είναι ότι ο Gramsci περνά συχνά από το περιγραφικό στο κανονιστικό, χωρίς καμία ξεκάθαρη ένδειξη για το τι κάνει. Όταν γράφει για τη σημασία της καταπολέμησης των λαϊκών προκαταλήψεων από την εκπαίδευση ή για τη σημασία της αυστηρότητας και της δομής στην παιδαγωγική μέθοδο, τα σχόλιά του μπορεί εναλλάξ να φαίνεται πως αναφέρονται τόσο σε αυτό που ισχύει όσο και σε αυτό που θα έπρεπε να ισχύει. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στα γενικά χωρία του ο Gram-

sci επικεντρώνεται στη διαδικασία της εκπαίδευσης και όχι τόσο στο περιεχόμενό της. Η σημασία της εκπαίδευσης για την οικοδόμηση της ηγεμονίας είναι τέτοια, που αυτά τα σχόλια αναφέρονται εξίσου, τόσο στο έργο του σχολείου για την προαγωγή των στόχων του κράτους όσο και στη μορφή της σχολικής φοίτησης που είναι αναγκαία για το επαναστατικό κίνημα, προκειμένου να προετοιμάσει την εργατική τάξη για την ανάληψη της εξουσίας. Ενώ το περιεχόμενο θα ήταν σαφώς διαφορετικό, τόσο στις πραγματικές όσο και στις θεωρητικές περιπτώσεις, η διαδικασία που θα έπρεπε να υιοθετηθεί για να μετασηματιστεί το λαϊκό κοινό αίσθημα, θα ήταν η ίδια. Σε κάθε περίπτωση ο παιδαγωγός θα πρέπει να ξεκινά από τις κοινές προσλήψεις και το κοινό αίσθημα των μαθητών και να προχωρεί για να τις μεταπλάσει με μια διαδικασία που απαιτεί προσπάθεια και πειθαρχία. Η μάθηση «είναι διαδικασία προσαρμογής, συνήθεια που αποκτάται με προσπάθεια, κόπο, ακόμη και πόνο».³⁷ Συγκεκριμένα αντικείμενα σε ένα πρόγραμμα διδασκαλίας είναι απαραίτητα για να θεμελιωθεί μια αντι-ηγεμονία. Το ίδιο ακριβώς που ισχύει και για τη διατήρηση του status quo. Έτσι, ο Gramsci δείχνει εμμονή στη σημασία της επιστημονικής γνώσης και της ευρείας γενικής εκπαίδευσης. Δεν αποδέχεται το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα στο σχολείο και επιμένει ότι όλα τα παιδιά πρέπει να «κατακτήσουν» τις καθιερωμένες μορφές της εθνικής γλώσσας. Η διάβαση του ίδιου του Gramsci μέσα από την υπανάπτυκτη και παραδοσιαρχική κουλτούρα των σαρδηνιακών του καταβολών, έχει αφήσει ξεκάθαρο το σημάδι της στην ισχυρή του πεποίθηση για την ιδιαίτερη σημασία που έχει μια ευρεία γενική εκπαίδευση για την πρόοδο της εργατικής τάξης. Εκφράζει έτσι ιδιαίτερη συμπάθεια για την αρχή μιας καθολικευμένης σχολικής εκπαίδευσης, η οποία να έχει σχεδιαστεί για να αναμορφώσει τη λαϊκή κουλτούρα διαμέσου ενός ασυμβίβαστου αγώνα απέναντι στο φολκλόρ. Η εκπαίδευση πρέπει να υιοθετεί αυστηρές μεθόδους για να αντλήσει «τον υγιή πυρήνα που υπάρχει στο “κοινό αίσθημα”» και να τον μετασηματίσει σε κάτι περισσότερο «ενιαίο και συνεκτικό».³⁸

Ο προφανής συντηρητισμός των εκπαιδευτικών ιδεών του Gramsci θα πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της αντίδρασής του απέναντι στις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην ιταλική εκπαίδευση εκείνη την περίοδο. Αντιτίθετο σθεναρά σε ό,τι εκλάμβανε ως λανθάνοντα ρομαντισμό στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που είχαν προταθεί από τον Gentile και είχαν υιοθετηθεί από το καθεστώς Μουσολίνι. Θεωρούσε την υποβάθμιση της έμπρακτης μάθησης ως πιασούρισμα και εναντιωνόταν στην πρόωρη εξειδίκευση

37. Ο.π., σ. 43.

38. Ο.π., σ. 328.

που επερχόταν από την ανάπτυξη των επαγγελματικών σχολείων, τα οποία καθόριζαν εκ των προτέρων το μέλλον και την επαγγελματική μοίρα των μαθητών της εργατικής τάξης. Ο νέος τύπος σχολικής εκπαίδευσης φαινόταν περισσότερο δημοκρατικός, αλλά στην πραγματικότητα όχι μόνο θα διαιώνιζε τις κοινωνικές διακρίσεις, αλλά και θα «τις αποκρυστάλλωνε στην ακραία πολυπλοκότητά τους».³⁹ Ο Gramsci αντιτίθεται σαφώς στον εργαλειακό χαρακτήρα της νέας εκπαιδευτικής φιλοσοφίας. Αλλού γράφει ότι δεν θα έπρεπε να επιτραπεί στα τεχνικά σχολεία να γίνουν «εκκολαπήτρια μικρών τεράτων στείρα καταρτισμένων μόνο για ένα επάγγελμα, χωρίς γενικές ιδέες, χωρίς γενική παιδεία, χωρίς διανοητικά ερεθίσματα, αλλά μόνο με ένα αλάθητο μάτι και ένα σταθερό χέρι».⁴⁰ Αν και θεωρείται «συντηρητικός» λόγω της επιμονής του στην εκπαιδευτική πειθαρχία και αυστηρότητα και στη σημασία να αποκτώνται αυτά που ονομάζει εμπειρικά εφόδια, από άλλες απόψεις ο Gramsci μένει πιστός σε δοκιμασμένες στο χρόνο σοσιαλιστικές εκπαιδευτικές αρχές. Είναι υπέρμαχος της ευρείας γενικής –υψηλού επιπέδου– εκπαίδευσης για όλους. Στο ιδιωτικό σχολείο είναι δογματικά αντίθετος, επειδή θεωρεί ότι αναπαράγει διακρίσεις «τάξης και κάστας». Γι' αυτό ο Gramsci υποστηρίζει την κοινή σχολική εκπαίδευση, σε δημόσια σχολεία που χρηματοδοτούνται από το κράτος.

Παρά την αποσπασματική και συχνά ανολοκλήρωτη εμφάνισή τους, τα γραπτά του Gramsci για την εκπαίδευση, όπως και το σύνολο της δουλειάς του, είναι εξαιρετικά εμβριθή και εδράζονται σε βαθιά κατανόηση της πραγματικότητας. Χαρακτηρίζονται από βαθιά συνειδητοποίηση της πολύπλευρης φύσης των κοινωνικών μορφών και του αντιθετικού χαρακτήρα των εμπειριών, στοιχεία που συχνά απουσιάζουν από τα πληρέστερα δείγματα συστηματοποιημένης κοινωνικής θεωρίας. Η περίπλοκη και συχνά υπαινικτική φύση των πνευματικών του αναζητήσεων αντανακλά, στην ίδια της την ετερογένεια, τις εντάσεις και αντιπαραθέσεις του διπλού του ρόλου ως κοινωνικού κριτικού και πολιτικού ακτιβιστή. Οι ιδέες του για τη σχολική εκπαίδευση –στην ειδικότερη αιχμηρή μορφή τους– αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αποδοχής της διττής φύσης της εκπαίδευσης, δηλαδή ως διαδικασίας που μπορεί ταυτόχρονα να είναι όργανο κοινωνικού ελέγχου και δύναμη χειραφέτησης. Ως πολιτικός ακτιβιστής, ο Gramsci είναι εκπαιδευτικά οπτιμιστής. Διακρίνει δυνατότητες στη λαϊκή εκπαίδευση και πιστεύει, πάνω από όλα, στη σημασία της εκπαίδευσης για το μετασχηματι-

39. Ο.π., σ. 42.

40. A. Gramsci, *Political Writings*, Q. Hoare (επιμ.), 1977, σ. 27.

σμό της λαϊκής συνείδησης και την ανάπτυξη εκείνου του επιπέδου λαϊκής κουλτούρας που συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για να επιτευχθεί μία εναλλακτική ηγεμονία. Ταυτοχρόνως, ο Gramsci, αυτός ο ψυχρός αναλυτής της ταξικής κοινωνίας, πρέπει να είναι ρεαλιστής και πεσιμιστής. Αναγνωρίζει τις χρήσεις που μπορεί να έχει το σχολείο για το κράτος σύμφωνα με τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Βλέπει το σχολείο ως όργανο της κρατικής εξουσίας. Από μία άποψη, το έργο του είναι ένας συνεχής στοχασμός γύρω από ένα μοναδικό, αλλά αμφίσημο θέμα: τον τρόπο με τον οποίο η κυρίαρχη τάξη και οι υποτελείς της τάξεις επιχειρούν να εκπαιδεύσουν την κοινωνία σύμφωνα με τις δικές τους απόψεις για τον κόσμο.

Η πραγματικότητα πάνω στην οποία βασίζεται όλη η διαδικασία είναι, φυσικά, η πάλη μεταξύ των τάξεων και, ειδικότερα, η πάλη στο βασίλειο των ιδεών. Δεν είναι τυχαίο που ο Gramsci αρέσκεται να παραθέτει εκείνες τις γραμμές από τον Marx που αναφέρονται στις «ιδεολογικές μορφές με τις οποίες οι άνθρωποι αποκτούν συνείδηση αυτής της πάλης και συμμετέχουν στη διαπάλη αυτή». Για τον Gramsci οι ιδέες είναι υλική δύναμη. «Οργανώνουν» τις ανθρώπινες μάζες και αποτελούν το πεδίο εντός του οποίου κινούνται οι άνθρωποι, αποκτούν συνείδηση της θέσης τους, αγωνίζονται κ.λπ.»⁴¹ Το σχολείο είναι, έτσι, ένα στρατηγικό πεδίο μάχης, ένας ιδιαίτερα σημαντικός τόπος πάλης. Επειδή ο Gramsci έχει επίγνωση αυτής της διαρκούς πάλης εντός της εκπαίδευσης, οι προσεγγίσεις του για τα ζητήματά της δεν είναι ποτέ στατικές. Ενώ προσδιορίζει σαφώς το σχολείο ως μέρος της διαδικασίας ταξικής αναπαραγωγής, δεν ξεχνά ποτέ ότι ως θεσμός παρουσιάζει πρόσωπο Ιανού, δηλαδή την αντιφατική φύση του. Αντίθετα με κάποιους σύγχρονους μαρξιστές εκπαιδευτικούς θεωρητικούς, που έχουν παρεκκλίνει σε μια λειτουργιστική και στατική αντίληψη για την εκπαιδευτική διαδικασία, κατά την οποία τα σχολεία αναπαράγουν απερίσπαστα ευνοϊκές συνθήκες για το κεφάλαιο, δηλαδή χωρίς αντιπαραθέσεις ή πάλη, ο Gramsci ασχολείται και με τα δύο άκρα του φάσματος και δεν υποτιμά ούτε τη δύναμη καταναγκασμού ούτε τη δυνατότητα για χειραφέτηση που παρέχει το σχολείο. Η εκπαίδευση είναι όπλο στον αγώνα για ηγεμονία, το σχολείο είναι ένας ζωτικός παράγοντας στη διαδικασία της κρατικής συγκρότησης. Η διαδικασία, όμως, τίθεται πάντα υπό αμφισβήτηση και τα αποτελέσματα της πάλης δεν είναι ποτέ προκαθορισμένα.

41. A. Gramsci, *Prison Notebooks*, σ. 377.

Συγκρότηση κράτους και ανομοιογενής εκπαιδευτική ανάπτυξη

Για να εξετάσουμε τις καταβολές της δημόσιας εκπαίδευσης στη βάση της ιστορικής διαδικασίας συγκρότησης του κράτους και τους μεταβαλλόμενους τύπους ηγεμονίας που την χαρακτήριζαν, θα πρέπει να θέσουμε το πρόβλημα, θα λέγαμε, στο σωστό εννοιολογικό πλαίσιο. Ωστόσο, αυτό δε συνιστά, από μόνο του, μια θεωρία εκπαιδευτικής αλλαγής που είναι ικανή να εξηγήσει την ανομοιογενή εξέλιξη σε εθνικό επίπεδο. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μια θεωρία της συγκρότησης του κράτους, η οποία όχι μόνο να περιγράφει τις γενικές συνθήκες για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού κράτους, αλλά επίσης να προσδιορίζει τις συνθήκες για συγκεκριμένες εθνικές και τοπικές διαφοροποιήσεις. Μια τέτοια θεωρία δεν υπάρχει σε αυτό το επίπεδο και, μάλιστα, είναι αμφίβολο αν μπορεί να υπάρξει. Στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, ο Marx υποστηρίζει πως ενώ μπορεί κανείς να κάνει γενικεύσεις για την «παρούσα κοινωνία» πέρα από εθνικά σύνορα, είναι αδύνατο να το κάνει για το «παρόν κράτος». ⁴² Έτσι, αν και ο καπιταλισμός μπορεί να εντοπιστεί σε όλες τις πολιτισμένες χώρες και ποικίλλει μόνο ως προς το βαθμό ανάπτυξής του, η μορφή του κράτους διαφοροποιείται ανάλογα με τα σύνορα της κάθε χώρας. Για παράδειγμα, διαφέρει έκδηλα μεταξύ Πρωσικής-Γερμανικής Αυτοκρατορίας και Ελβετίας ή μεταξύ Αγγλίας και ΗΠΑ. Ανεξάρτητα από το αν είναι ακόμη αποδεκτή η διάκριση που κάνει ο Marx ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής (που μπορεί να θεωρηθεί τόσο γενικά όσο και αφηρημένα) και στον κοινωνικό σχηματισμό (που μπορεί να γίνει κατανοητός μόνο στην απολύτως συγκεκριμένη του μορφή, ως προϊόν πολλών καθορισμών), στην πραγματικότητα ούτε ο Marx ούτε ο Engels διατύπωσαν μια γενική θεωρία του κράτους η οποία να εξετάζει τα αίτια που ερμηνεύουν τις εθνικές διαφοροποιήσεις. Μάλιστα, στο έργο τους εντοπίζονται ελάχιστες προσπάθειες να περιγράψουν κάποια συγκεκριμένη εθνική πορεία ανάπτυξης. Δεν ήταν καν τόσο περιεργοί όσο υπήρξαν οι μεταγενέστεροι ιστορικοί για να επιχειρήσουν να διακρίνουν τις ιδιαιτερότητες του καθενός εθνικού σχηματισμού. Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο της περιόδου ήταν η εκκοσμηκευμένη πρόοδος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε όλες τις δυτικές κοινωνίες, κάτι που οδηγούσε, κατά κάποιο τρόπο, στην επισκίαση της σημασίας του ζητήματος των εθνικών διαφορών.

Δεδομένης της σχετικής απουσίας πλήρους συγκριτικής διάστασης στην

42. Βλ. τη συζήτηση γύρω από το ερώτημα αυτό στον B. Jessop, *The Capitalist State*, σσ. 28-30.

ανάλυση του Marx για το κράτος, η διερεύνησή μας για τη σχέση ανάμεσα στις διαφοροποιημένες εθνικές πορείες ανάπτυξης του κράτους και την κρατική εκπαίδευση, θα αντλήσει κατ' ανάγκη περισσότερα στοιχεία από τις πιο πρόσφατες συζητήσεις, στις οποίες το θέμα αυτό έχει εξεταστεί πιο διεξοδικά. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθούμε, εν συντομία, στον τρόπο με τον οποίο τα ιστορικά γραπτά του Marx παρείχαν κάποιους προκαταρκτικούς οδοδείκτες για την ανάλυση της συγκριτικής ανάπτυξης.

Αν και πρωταρχικό μέλημα του Marx ήταν να ξεδιαλύνει τις γενικές προϋποθέσεις ανάπτυξης του καπιταλιστικού κράτους στη Δύση, περιέγραψε κάποιες συγκριτικές διαφορές στις μορφές ανάπτυξης που χαρακτήριζαν διαφορετικές χώρες. Διαφαίνεται ότι σε γενικές γραμμές θεωρούσε την Αγγλία κλασικό ή τυπικό παράδειγμα οικονομικής ανάπτυξης. Αυτή αποτέλεσε το κύριο ερευνητικό του «εργαστήριο» για τη μελέτη του κεφαλαίου και το βασικό αντικείμενό του στην εργώδη έρευνά του που κορυφώθηκε στο σημαντικότερο έργο του. ⁴³ Ωστόσο, η αγγλική πολιτική ανάπτυξη παρέμενε κάτι περισσότερο από ένα μυστήριο για εκείνον και εμφάνιζε κατά περιόδους κάποιες ανωμαλίες. Ομοίως και ο Engels, έβρισκε τις λογικές αντιφάσεις της βρετανικής κοινωνίας «βασανιστική δοκιμασία για τη συλλογιστική διαδικασία», ⁴⁴ παρά την πρόωπη, σημαντική έρευνά του για τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Αγγλία. Τόσο ο Marx όσο και ο Engels μάλλον θεωρούσαν την πολιτική ανάπτυξη της Γαλλίας κατά κάποιο τρόπο περισσότερο χαρακτηριστική, δηλαδή ότι προσέφερε το κλασικό παράδειγμα αστικής επανάστασης.

Ενώ ο Marx αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της έρευνάς του στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην περίπτωση της Βρετανίας, η πιο λεπτομερής ιστορική δουλειά του για την ανάπτυξη των μορφών του κράτους επικεντρωνόταν στην ιστορία της γαλλικής επαναστατικής περιόδου. Η *18η Μπρυμαίρ*, για παράδειγμα, περιέχει την πιο λεπτομερή ανάλυση του Marx για την πολιτική ανάπτυξη οποιασδήποτε χώρας. Ωστόσο, υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές στα δημοσιογραφικά γραπτά του για τους βρετανικούς θεσμούς και την πολιτική και είναι ξεκάθαρο ότι ο Marx εντόπιζε μια σειρά από σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην πολιτική δομή της

43. Βλ. την υποσημείωση του Engels στην αγγλική έκδοση του *The Communist Manifesto* του 1888: «Γενικά μιλώντας, για την οικονομική ανάπτυξη της μπουρζουαζίας, η Αγγλία θεωρείται το τυπικό παράδειγμα χώρας, ενώ για την πολιτική της ανάπτυξη χαρακτηριστική είναι η Γαλλία». Παρατίθεται στο K. Kumar, *Prophesy and Progress*, 1978, σ. 142.

44. F. Engels, "On Certain Peculiarities of the Economic and Political Development of England" στο *Marx and Engels on Britain*, Μόσχα, 1962, σ. 529.

Βρετανίας και της Γαλλίας. Η μοναδικότητα της βρετανικής περίπτωσης δεν έγκειτο μόνο στο γεγονός ότι αποτελούσε παράδειγμα της πιο ολοκληρωμένης ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στην οικονομική σφαίρα, αλλά και στο ότι οι κρατικές της μορφές ήταν μοναδικές. Η Βρετανία διέθετε την πιο πολωμένη ταξική δομή. Επιπλέον διέθετε ένα σύνολο πολιτικών θεσμών που όμοιό του δεν υπήρχε αλλού. Αυτοί αποτελούσαν το ιστορικό προϊόν μιας μακροχρόνιας συμμαχίας μεταξύ μπουρζουαζίας και καπιταλιστών γαιοκτημόνων που χρονολογούνταν από το 1688. Είχε οδηγήσει, μεταξύ άλλων, σε εκείνα τα «αριστοκρατικά» πλουμίδια εντός του κράτους, που φάνταζαν συχνά τόσο ασύμβατα με την πιο καπιταλιστική χώρα παγκοσμίως. Επιπλέον, όπως ο Marx σημείωνε διαρκώς, ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός ήταν από πολλές απόψεις ο ελάχιστος δυνατός και ως τέτοιος βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τις ανερχόμενες γραφειοκρατίες της Γαλλίας και της Γερμανίας. Ακόμη και το 1872 ο Marx εξακολουθούσε να σχολιάζει πως η Βρετανία δε διέθετε μια τυπική «στρατιωτική-γραφειοκρατική μηχανή», ανάλογη με αυτή που υπήρχε στις ηπειρωτικές χώρες.⁴⁵ Ο Marx δεν ήταν βέβαια σε καμία περίπτωση ο μόνος που έκανε αυτή την παρατήρηση. Ο de Tocqueville σχολίαζε συχνά αυτό το χαρακτηριστικό της αγγλικής κοινωνίας και ο Weber υποστήριξε αργότερα ότι η Βρετανία ήταν η τελευταία από τις δυτικές χώρες που απέκτησε γραφειοκρατία.

Αντίθετα, το γαλλικό κράτος διέθετε έναν εξαπλούμενο ασχεδιάστα γραφειοκρατικό μηχανισμό, που ήταν όχι μόνο μεγαλύτερος σε απόλυτους όρους και πιο διάχυτος, αλλά από συγκεκριμένες απόψεις και πιο ορθολογικά οργανωμένος. Το γαλλικό κράτος διέθετε στρατό με περισσότερους από ένα εκατομμύριο αξιωματούχους έως τα μέσα του 19ου αιώνα. Στην παραστατική περιγραφή του Marx στη *18η Μπρυμαίρ* αυτό το κράτος

εμπλέκει, ελέγχει, ρυθμίζει, επιβλέπει και οργανώνει σε πειθαρχημένο σύνολο την κοινωνία των πολιτών από τις πιο σημαντικές εκφράσεις της ζωής έως την πιο ασήμαντη κίνηση, από τους πιο γενικούς τρόπους ύπαρξης έως την ιδιωτική ζωή των ατόμων. Αυτό το παρασιτικό όργανο αποκτά, μέσω του πιο ακραίου συγκεντρωτισμού, πανταχού παρουσία, παντογνωσία, ελαστικότητα και μία επιταχυνόμενη ικανότητα κινητοποίησης. Τα στοιχεία αυτά συμπληρώνονται από την αναποφασιστικότητα του πραγματικού κοινωνικού σώματος και την έλλειψη συνεπούς κοινωνικού σχηματισμού.⁴⁶

Οι διατυπώσεις του Marx στο παραπάνω απόσπασμα είναι πολύ ακρι-

βείς και περιέχουν έναν αριθμό από ιδιαίτερες αποκαλυπτικές αντιθέσεις. Αυτός ο εξαιρετικά διογκωμένος κρατικός μηχανισμός είναι παρασιτικός, αλλά ταυτόχρονα δυναμικός. Είναι ικανός για μια ταχύτητα ανάπτυξης που βρίσκεται σε ειρωνική αντίθεση με τη σχετική ακινησία της κοινωνίας των πολιτών. Καθώς ο Marx προχωρεί, δείχνει ότι η κρατικιστική και συγκεντρωτική φύση του γαλλικού κράτους ήταν η ιστορική κληρονομιά της απολυταρχικής μοναρχίας, αλλά την είχε οικειοποιηθεί το επαναστατικό κίνημα και έγινε συνεπώς απαραίτητο εργαλείο της μπουρζουαζίας, όχι μόνο για να διατηρήσει την πολιτική ηγεμονία της, αλλά και για να προωθήσει την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. Μέσω της συγκεντρωτικής και κατευθυνόμενης δύναμής του, μπορούσε να αντισταθμίσει τη σχετική στασιμότητα και υπανάπτυξη των οικονομικών δυνάμεων. Έτσι η Επανάσταση πρώτη οικειοποιήθηκε το συγκεντρωτικό κράτος της απολυταρχικής μοναρχίας, για να εξουδετερώσει τους τοπικιστικούς, φεουδαρχικούς φραγμούς του *Παλαιού Καθεστώτος* και να επιτύχει την εθνική ενότητα των πολιτών. Ο Ναπολέων τελειοποίησε τον κρατικό μηχανισμό που κληρονόμησε. Με μέσα του κράτους παγίωσε τα οφέλη της Επανάστασης και με τη γραφειοκρατία προετοιμάστηκε για την «ταξική εξουσία της μπουρζουαζίας».⁴⁷ Το αχανές και συγκεντρωτικό γαλλικό κράτος πάνω στο οποίο βασίζονταν εξοκλήρου μεγάλες μερίδες της μπουρζουαζίας, ήταν έτσι, ταυτόχρονα, παρασιτικό και δύναμη στραγγαλισμού αλλά και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ουσιαστικός και δυναμικός φορέας για την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στην κοινωνία των πολιτών.

Στα γραπτά του για τη Γαλλία και αλλού, ο Marx αναγνωρίζει ότι το κράτος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τη Γαλλία, αλλά και για τη Γερμανία, όπου το απολυταρχικό πρωσικό κράτος της μετα-ναπολεόντειας περιόδου και το μεταγενέστερο κράτος του Bismark, υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά για την προώθηση, σε συνθήκες θερμοκηπίου, της διαδικασίας καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης. Αυτή η σχέση κράτους και κοινωνίας πολιτών, όπου το κράτος διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην εκλογικευμένη πρόσληψη της αξίας της μπουρζουαζίας, ήταν τυπικό γνώρισμα του εκσυγχρονισμού στην ηπειρωτική Ευρώπη. Στη μονοδιάστατη εμμονή τους στην υποτιθέμενα κλασική μορφή της βρετανικής οικονομικής ανάπτυξης, ο Marx και ο Engels φαίνεται κάποιες φορές να παραβλέπουν το γεγονός ότι, ακριβώς εξαιτίας της χρονικής προήγησης της αγγλικής εκβιομηχάνισης, όπου το κράτος διαδραμάτιζε μικρό ρόλο, η περίπτωση της Αγγλίας δε μπορεί να θεωρείται χαρακτη-

45. Παρατίθεται στο K. Kumar, *Prophecy and Progress*, σ. 142.

46. K. Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon*, στο *Selected Works*, σ. 186.

47. Ο.π., σσ. 167-70.

ριστική. Όλες οι άλλες χώρες έπρεπε να ακολουθήσουν την πρώτη χώρα που εκβιομηχανίστηκε ως επακόλουθο και, συνεπώς, έπρεπε να το κάνουν με διαφορετικό τρόπο. Στις περισσότερες περιπτώσεις αυτό περιλάμβανε χρήση του κράτους ως κατευθυντήριας δύναμης για να προετοιμάσει την τόνωση της βιομηχανικής ανάπτυξης σε μια συντονισμένη προσπάθεια να καλυφθεί η διαφορά από τα ηγούμενα βιομηχανικά έθνη. Ωστόσο, παρόλο που η οικονομική τους ανάπτυξη φαίνεται να παραβλέπει τη μοναδικότητα της βρετανικής περίπτωσης, οι υποθέσεις του Marx και του Engels σε πολιτικό επίπεδο για την αντιπροσωπευτικότητα του γαλλικού δρόμου προς την εκβιομηχάνιση εμφανίζονται να συνάδουν με την άποψη ότι στις περισσότερες ηπειρωτικές χώρες η γραφειοκρατικοποίηση ήταν αναπόφευκτη και απαραίτητη για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας και, επομένως, ότι η σχετική απουσία της στη Βρετανία ήταν σημαντική.

Τα γραπτά του Marx για τη Βρετανία προβάλλουν τη μοναδικότητα του βρετανικού κράτους τόσο σε σχέση με τις συντηρητικές του μορφές όσο και σε σχέση με τον σχετικά περιορισμένο μηχανισμό του. Σύμφωνα με τον Marx, το συντηρητικό κράτος δεν ήταν, όπως υποστήριζε ο Guizot, αποτέλεσμα μιας μετριοπαθούς και ουσιαστικά θρησκευτικής επανάστασης του 17ου αιώνα, που απέφυγε τις καταστρεπτικές υπερβολές της γαλλικής. Θα έπρεπε μάλλον να εξηγηθεί στη βάση της αρχικής καπιταλιστικής φύσης της τάξης των γαιοκτημόνων. Αυτό σήμαινε ότι την Αγγλική Επανάσταση, που ήταν ένας γνήσιος επαναστατικός μετασχηματισμός, μπορούσε να ακολουθήσει μια συμμαχία της τάξης των γαιοκτημόνων με τους αστούς που μοιράζονταν τα ίδια βασικά συμφέροντα.

Ο μεγάλος γρίφος για τον συντηρητικό χαρακτήρα της αγγλικής επανάστασης ... εξηγείται στην πραγματικότητα από τη διαρκή συμμαχία των αστών με τους ισχυρούς γαιοκτήμονες, συμμαχία που διέκρινε ουσιαστικά την αγγλική από τη γαλλική επανάσταση ...⁴⁸

Η μακροχρόνια πολιτική κυριαρχία της τάξης των γαιοκτημόνων, που μπορούσε να διατηρηθεί μόνο επειδή η τάξη αυτή ήταν και' ουσίαν καπιταλιστική, δεν εμπόδιζε κατά κανένα τρόπο την ανάπτυξη της οικονομικής υπεροχής από τη νέα βιομηχανική μπουρζουαζία.

Μια νέα μπουρζουαζία κολοσσιαίων διαστάσεων αναδύθηκε. Ενώ η παλιά πάλευε με τη γαλλική επανάσταση, η νέα κατέκτησε την παγκόσμια αγορά. Έγινε

48. K. Marx, Επιθεώρηση του βιβλίου του Guizot για την Αγγλική Επανάσταση, στο D. Fernbach (επιμ.), *Surveys from Exile*, σ. 254.

παντοδύναμη και, πριν ακόμη αποκτήσει άμεση πολιτική δύναμη ως αποτέλεσμα του Μεταρρυθμιστικού Νόμου, ανάγκασε τους αντιπάλους της να νομοθετήσουν στη βάση των συμφερόντων της και σύμφωνα με τα αιτήματά της.⁴⁹

Από το σημείο αυτό και εξής η ανάλυση του Marx για την πολιτική εξουσία στη Βρετανία χαρακτηρίζεται από τη χρήση των τυπικών όρων που χρησιμοποιεί, αυτών της «εκχώρησης» και της «απόκρυψης» που επισημάνθηκαν ωρύτερα. Η κυριαρχία των γαιοκτημόνων στον πολιτικό μηχανισμό φαίνεται ως προσωπείο που κρύβει την πραγματική φύση της δύναμης των αστών. Η αριστοκρατία μπορεί να καταλαμβάνει της ηγετικές θέσεις του κράτους, αλλά εξουσιάζει για λογαριασμό των αστών, με τους οποίους έχει κοινά τα κυριότερα συμφέροντα.

Ωστόσο, ο Marx αναγνωρίζει σιωπηρά ότι αυτή η διακλαδωμένη δύναμη αντιπροσωπεύει μια αυθεντική μοναδικότητα στις βρετανικές πολιτικές δομές και ότι έχει σοβαρές προεκτάσεις. Δεν είναι καθόλου ψευδαισθητική, αλλά πραγματική εθνική ιδιαιτερότητα, η οποία πηγάζει από εκείνη την ιστορική συμμαχία που τονίζεται στην αρχή. Μετά τις νίκες του 1832 και του 1846 οι αστοί «ολιγόρρησαν και δεν έβγαλαν τα απαραίτητα πολιτικά και οικονομικά συμπεράσματα...» και επέτρεψαν στο κόμμα της τάξης των γαιοκτημόνων να διατηρήσει τα ηνία της πολιτικής εξουσίας. Η επιρροή των τελευταίων λοιπόν παρέμεινε σημαντική:

Η όλη υπόθεση της διακυβέρνησης με όλες τις λεπτομέρειές της – συμπεριλαμβανομένου ακόμη και του διοικητικού τομέα της νομοθετικής εξουσίας ... παρέμεινε η ασφαλής επικράτεια της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων ... η αριστοκρατία ... χαίρει αποκλειστικής εξουσίας στην κυβέρνηση, στο κοινοβούλιο, στο στρατό και το ναυτικό και αποτελεί το ήμισυ –και μάλιστα το σημαντικό ήμισυ– του βρετανικού έθνους...⁵⁰

Ο Marx δεν πίστευε ότι αυτή η εξουσία των γαιοκτημόνων μπορούσε να μακροημερεύσει. Στο ίδιο απόσπασμα συνεχίζει να αναλύει τον τρόπο με τον οποίο οι γαιοκτήμονες θα αναγκάζονταν να υπογράψουν το ίδιο το συμβόλαιο του «θανάτου» τους. Σε αυτό το σημείο ήταν σαφώς υπερ-αισιόδοξος. Μάλιστα υποστηρίζεται ότι ο Marx γενικά υποτιμούσε τη μακροχρόνια αποτελεσματικότητα της επιρροής των γαιοκτημόνων. Παρ' όλ' αυτά, είναι προφανές ότι αναγνώριζε την ιδιαίτερος συντηρητική διαμόρφωση του βρετανικού κράτους, την οποία απέδιδε στην ισχυρή επιβιωτική ικανότητα της επιρροής των γαιοκτημόνων. Το κατά πόσο αυτό συνιστούσε για τον

49. Ο.π., σ. 255.

50. Ο.π., σ. 282.

Marx ένα σοβαρό μακροπρόθεσμο περιορισμό στην παράταση της ηγεμονίας της αστικής τάξης, όπως κάποιοι υποστήριζαν, είναι συζητήσιμο αλλά σίγουρα κάποιες από τις συνέπειές του ήταν ήδη προφανείς.

Η άλλη ιδιαιτερότητα του βρετανικού κράτους, την οποία ο Marx επανειλημμένα αναφέρει, είναι η έκταση στην οποία έχει ληφθεί υπόψη το δόγμα του *laissez-faire*. Οι ιδέες αυτές σχετίζονταν πρωταρχικά με τη σχολή του ελεύθερου εμπορίου του Μάντσεστερ, την κατ' εξοχήν αντιπροσωπευτική των αντιλήψεων του κεφαλαίου. Το σύνθημά τους, αναφέρει ο Marx, είναι η δημοκρατία της μπουρζουαζίας,

στην οποία επικρατεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός σε κάθε σφαίρα της ζωής και στην οποία υφίσταται μόνο εκείνο το ελάχιστο διακυβέρνησης που είναι απαραίτητο για τη διοίκηση, εσωτερική και εξωτερική, των κοινών ταξικών συμφερόντων και των επιχειρήσεων της μπουρζουαζίας και όπου αυτό το ελάχιστο κυβέρνησης είναι οργανωμένο όσο το δυνατό πιο ορθολογικά και πιο οικονομικά.⁵¹

Το είδος του κράτους που δημιουργήθηκε στη Βρετανία έως τα μέσα του αιώνα και το οποίο συνέχισε να υπάρχει ακόμη και κατά τη διάρκεια μεσορνήσης του *laissez-faire*, αντανακλούσε σε μεγάλο βαθμό τις φιλοδοξίες των καθαρών υποστηρικτών του ελεύθερου εμπορίου. Το βρετανικό κράτος περιείχε τη μικρότερη κεντρική γραφειοκρατία από οποιαδήποτε άλλη μεγάλη δυτική δύναμη. Δεν υπήρχαν αντίστοιχά του στις ηπειρωτικές χώρες ούτε ως προς την αυστηρότητα στη χρήση των πόρων του ούτε ως προς τον συνειδητό περιορισμό της κυριαρχίας του. Πάσχιζε έκδηλα προκειμένου να διασφαλίσει την αποτελεσματική ρύθμιση της αγοράς και να διατηρήσει την κοινωνική τάξη πραγμάτων με το λιγότερο δυνατό κόστος και το μικρότερο παρεμβατισμό στις εμπορικές και κοινωνικές σχέσεις. Το γεγονός ότι ο Marx και ο Engels έπαιρναν στα σοβαρά αυτή την ιδιαιτερότητα αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ο Engels θεωρούσε αναγκαίο να υπενθυμίσει στα 1886 στους Άγγλους σοσιαλιστές τα σχόλια του Marx για την απουσία ενός στρατιωτικού-γραφειοκρατικού μηχανισμού στην Αγγλία. Από αυτό συμπεραίνει ότι από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες «η Αγγλία είναι η μόνη όπου η αναπόφευκτη κοινωνική επανάσταση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με απολύτως ειρηνικά και νόμιμα μέσα».⁵² Ανεξάρτητα από την αξία που έχει το σχόλιο αυτό ως πολιτική πρόγνωση, προδίδει την πεποίθηση ότι η ιδιαίτερη φύση του βρετανικού κράτους ήταν καίριας σημασίας.

51. Ο.π., σ. 263.

52. Παρατίθεται στο K. Kumar, *Prophesy and Progress*, σ. 142.

Αυτές οι σημαντικές αλλά συνοπτικά διατυπωμένες διακρίσεις δεν εξαντλούν φυσικά το πλαίσιο συγκριτικών αναφορών με τις οποίες μας εφοδιάζει το έργο του Marx. Τόσο αυτός όσο και ο Engels ήταν εντέλει κοσμοπολίτες Ευρωπαίοι στην κουλτούρα τους και διεθνιστές στην πολιτική τους και συνεπώς έκαναν πολυάριθμες συναφείς συγκριτικές παρατηρήσεις για την κατάσταση των πολιτικών δυνάμεων σε διαφορετικά έθνη. Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι ο εντοπισμός εθνικών διαφορών στην ανάπτυξη του κράτους δεν ήταν μεταξύ των πρώτιστων προβληματισμών τους. Όμως, για πολλούς και σημαντικούς λόγους, αυτό δεν ισχύει και για τον Gramsci. Ως άνθρωπος που είχε μεταβεί από την περιφέρεια της Σαρδηνίας στη μητροπολιτική ζωνική ενδοχώρα του Τορίνο, σε μια χώρα όπου η διαφορά ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και στις υπανάπτυκτες περιοχές ήταν πολύ σημαντική, ο Gramsci ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοποιημένος στο ζήτημα των διαφοροποιήσεων ανά περιοχή. Επιπλέον, αυτό που είναι και το σημαντικότερο, ο Gramsci έζησε την άνοδο του Μουσολίνι και, αναπόφευκτα, ενδιαφερόταν έντονα για το τι ήταν αυτό στην ιστορία της Ιταλίας που κατέστησε δυνατή την έλευση του φασισμού. Γιατί ο φασισμός εμφανίστηκε εκεί και όχι, για παράδειγμα, στη Γαλλία ή την Αγγλία. Τέτοιου είδους ερωτήματα, που αφορούν στους λόγους για τους οποίους συγκεκριμένες χώρες υιοθέτησαν ιδιαίτερα καθεστώτα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και που, συνακόλουθα, αφορούν στους λόγους για τους οποίους κάποιες εθνικές οικονομίες ήταν σε καλύτερη κατάσταση από ό,τι άλλες στη μεταπολεμική περίοδο, ενθάρρυναν την επανεμφάνιση συγκριτικών μελετών τα τελευταία χρόνια. Έτσι, το έργο του Gramsci είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον καθώς έρχεται να αναλύσει τις ειδικές και ανομοιογενείς μορφές κρατικής ανάπτυξης στις δυτικές χώρες.

Όπως ο Marx, έτσι και ο Gramsci ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη διαφορετική φύση των συμμαχιών της κυρίαρχης τάξης από τις οποίες επηρεάστηκε η εμφάνιση του σύγχρονου κράτους σε διαφορετικές περιοχές. Οι συγκρίσεις του για τη φύση της ανάπτυξης ανάμεσα στη Γαλλία, την Αγγλία, τη Γερμανία και την Ιταλία εξαρτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις διαφορετικές μορφές ηγεμονίας ή ταξικής κυριαρχίας που επικρατούσαν σε κρίσιμες περιόδους σε κάθε χώρα και το πώς αυτές αποτυπώνονταν στους ρόλους των διανοούμενων και των κομμάτων. Η ανάπτυξη της Γαλλίας λαμβάνεται και πάλι ως πρότυπο, υπό την έννοια ότι ο Gramsci χρησιμοποιεί συνεχώς το παράδειγμα των Ιακωβίνων ως κριτήριο σύγκρισης.

Οι Ιακωβίνοι, αναφέρει ο Gramsci, «δημιούργησαν το αστικό κράτος, κατέστησαν την μπουρζουαζία ηγετική, ηγεμονική τάξη του έθνους, ... απέδωσαν στο νέο έθνος μια σταθερή βάση και δημιούργησαν το συμπαγές

γαλλικό έθνος». ⁵³ Το παράδειγμα των Ιακωβίνων ήταν σημαντικό, γιατί αυτοί ήταν οι πρώτοι που απέδειξαν ότι, χάρη σε μια αποτελεσματική ηγεσία, μια επανάσταση θα μπορούσε να εξελιχθεί εκεί όπου οι φιλοδοξίες μιας τάξης –της μπουρζουαζίας– θα μπορούσαν να επεκταθούν πέρα από τα φυσικά τους όρια και να γίνει το επίκεντρο για το σύνολο του λαού. Υποβοηθώντας την αδιαλλαξία της αριστοκρατίας και τη διεθνή κατάσταση, έχοντας επιτύχει στη χαλιναγώγηση των χωρικών μέσω της αγροτικής πολιτικής τους και έχοντας δημιουργήσει έτσι ένα δεσμό μεταξύ πόλης και υπαίθρου, οι Ιακωβίνοι κατόρθωσαν να γίνουν, για λίγο, πραγματικά ηγεμονική δύναμη. Αντιπροσώπευαν «το επαναστατικό κίνημα ως ολότητα, ως ολοκληρωμένη ιστορική ανάπτυξη. Γιατί αντιπροσώπευαν τις μελλοντικές ανάγκες... όχι μόνο τις ανάγκες εκείνων των συγκεκριμένων φυσικών ατόμων, αλλά και τις ανάγκες των εθνικών ομάδων που έπρεπε να συνταυτιστούν με τις υπάρχουσες θεμελιώδεις ομάδες». ⁵⁴

Με το Νόμο La Chapelier και το Νόμο του Μείζοντος, οι οποίοι αρνούταν το δικαίωμα συνένωσης των εργαζομένων και έθεταν το ανώτατο όριο αύξησης των τιμών και των μισθών, οι Ιακωβίνοι απέδειξαν ότι τα όρια της επανάστασης είχαν προσεγγιστεί και ότι η Θεομιδόρ είχε πλέον το πάνω χέρι. Ωστόσο, οι Ιακωβίνοι είχαν ενεργήσει, για μια περίοδο τουλάχιστον, ως η «εθνική-λαϊκή» δύναμη και είχαν κατά μία έννοια εκπληρώσει την ιστορική τους αποστολή.

Η Ιταλία συνιστά μια αρκετά διαφορετική περίπτωση κρατικής ανάπτυξης, την οποία ο Gramsci επανειλημμένα συγκρίνει με την αντίστοιχη στη Γαλλία. Στα γραπτά του σχεδιάσματα για την πορεία της ιταλικής ιστορίας από την Αναγέννηση και μετά δείχνει το πώς μια σειρά από εθνικές περιστάσεις εμπόδισαν τη διαδικασία κρατικής συγκρότησης και, τελικά, οδήγησαν στην ακραία «λύση» του Φασισμού. Αντίθετα με τους Ιακωβίνους, η ιταλική αστική τάξη απέτυχε να εγκαθιδρύσει αποτελεσματική ηγεμονία. «Η ιταλική αστική τάξη ήταν ανίκανη να συνενώσει το λαό γύρω της και αυτός ήταν ο λόγος που ηττήθηκε και διακόπηκε πολλές φορές η ανάπτυξή της». ⁵⁵ Από την εποχή του Μακιαβέλι, η Ιταλία βρισκόταν σε αδύναμη θέση λόγω περιφερειακής διαίρεσης και εθνικού διχασμού. Κατά την Αναγέννηση σημειώθηκε η ανάπτυξη κοσμοπολιτικής ανθρωπιστικής κουλτούρας που διαχώριζε τους διανοούμενους από το λαό. Η διαμάχη μεταξύ δήμων και η φύση του Παπισμού, που είχε περισσότερο διεθνή προσανατολισμό παρά συ-

νιστούσε δύναμη εσωτερικής συνοχής, είχαν οδηγήσει σε μια «οικονομική-συντεχνιακή» μορφή κοινωνίας, την πιο στάσιμη από όλες τις μορφές φεουδαρχικής κοινωνίας. Το *Risorgimento* ένωσε τελικά την Ιταλία, αλλά ήταν μια επανάσταση χωρίς επανάσταση, μια «παθητική επανάσταση» που απέτυχε να κινητοποιήσει το λαό. Πολιτικά, η εθνική αστική τάξη δεν θεμελίωσε ποτέ αυτή τη μορφή ηγεμονίας που πέτυχαν οι Ιακωβίνοι στη Γαλλία. Πνευματικά, απέτυχε να δημιουργήσει μια εθνική-λαϊκή κουλτούρα με ρίζες στις τοπικές παραδόσεις και ταυτόχρονα προσδεμένη στην επιδίωξη ενός κοινωνικού μετασχηματισμού τέτοιου, που θα συγκολλούσε την αστική τάξη και τις λαϊκές δυνάμεις σε μια επαναστατική συμμαχία.

Απουσίαζε πάντοτε μια δύναμη αποτελεσματική όπως εκείνη των Ιακωβίνων, αλλά και δεν μπορούσε να συγκροτηθεί. Μια τέτοια δύναμη ήταν που σε άλλα έθνη αφύπνισε και οργάνωσε την εθνική-λαϊκή συλλογική βούληση και θεμελίωσε τα σύγχρονα κράτη. ⁵⁶

Στα γραπτά του Gramsci οι αναφορές στην Αγγλία δεν είναι εκτενείς, αλλά και έτσι αποσπασματικές όπως είναι υποδηλώνουν ότι θεωρούσε την περίπτωση της Αγγλίας ως αισθητά διαφορετική από τη γαλλική περίπτωση. Ακολουθώντας τον Marx, ο Gramsci θεωρεί τις επαναστάσεις του 17ου αιώνα ως αστικές επαναστάσεις, τις οποίες διαδέχθηκε μια «μίξη» παλιών και νέων τάξεων που διατήρησαν την παλιά αριστοκρατία ως κυβερνόν σώμα και την άφησαν να ενεργεί όπως οι «διανοούμενοι» της μπουρζουαζίας. Η μπουρζουαζία δεν αντιμετώπιζε ισχυρό ανταγωνισμό από την τάξη των γαιοκτημόνων και είχε επιτρέψει στην τάξη αυτή, καθώς ήταν καλύτερα οργανωμένη πολιτικά, να την αντιπροσωπεύει. Όπως και στην Ιταλία, η μπουρζουαζία απέτυχε να γίνει ηγεμονική τάξη, ποτέ δεν θεωρήθηκε «αναπόσπαστο τμήμα του λαού, αλλά πάντοτε οντότητα διακριτή από το λαό». ⁵⁷ Αρχικά οι ευγενείς ήταν εκείνοι που διαμόρφωσαν τον εθνικό-λαϊκό συνασπισμό ενάντια στο Στέμμα, καθώς συγκρότησαν τη βάση για τη μετέπειτα εμφάνιση των λαϊκών Τόρις. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αποκτούσαν ολοένα και περισσότερο το χαρακτήρα «αστικής αριστοκρατίας» και μετά το 1832 προσάρμοσαν το κράτος στις ανάγκες της μεσαίας τάξης. Έτσι, όπως και ο Marx, ο Gramsci απεικονίζει την αριστοκρατική διακυβέρνηση ως αντιπροσωπευτική κατάσταση της δύναμης των αστών, με την οποία εκπροσωπούνται ήπια τα συμφέροντα του κεφαλαίου, αλλά και η οποία παρά

53. A. Gramsci, *Prison Notebooks*, σ. 79.

54. *Ο.π.*, σ. 78.

55. *Ο.π.*, σ. 57.

56. *Ο.π.*, σ. 131. Βλ. επίσης Forgacs, "National Popular: Genealogy of a Concept", στο D. Forgacs (επιμ.), *Formations of Nations and People*.

57. Παράτιθεται στο A. Gramsci, *Prison Notebooks*, σ. 216, υποσημείωση.

ταύτα βάζει τη δική της σφραγίδα στο κράτος, καθώς στηρίζει την παράδοση και συντηρεί μια συγκεκριμένη «νοοτροπία» που προστατεύει το κράτος από ξαφνικές κοσμογονικές αλλαγές. Αν και αυτό συνιστά, όπως στην περίπτωση της Ιταλίας, μια ανολοκλήρωτη αστική ηγεμονία, δεν έχει ωστόσο τις ίδιες σοβαρές συνέπειες. Η κρατική συγκρότηση λαμβάνει χώρα υπό την διασφαλιστική ηγεμονία μιας παλιάς τάξης η οποία δημιουργεί λαϊκή βάση.

Η πολιτική του *laissez-faire*, την οποία ο Gramsci επίσης θεωρεί διακριτικό χαρακτηριστικό της Αγγλίας, δε συνιστά τόσο αποποίηση της κρατικής συγκρότησης από την κυρίαρχη τάξη, όσο συγκεκριμένη μορφή της που προσαρμόζεται στις αγγλικές συνθήκες. Το επιχείρημα της πολιτικής οικονομίας που παρουσιάζει το κράτος ως κάτι ξεχωριστό από την οικονομία και την κοινωνία των πολιτών, είναι παραπλανητικό. Στην πραγματικότητα το *laissez-faire* είναι απλώς μια άλλη μορφή κρατικής ρύθμισης «που εισήχθη και διατηρήθηκε με νομοθετικά και καταναγκαστικά μέσα». ⁵⁸ Ωστόσο, «περιέχει» τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις που ίσχυαν ειδικώς στην Αγγλία. Αλλού ο Gramsci παραθέτει μία ενδιαφέρουσα σημείωση για τις ειδικές συνθήκες που οδηγούσαν στο αποκεντρικό κράτος ή σε αυτό που αποκαλεί «αυτο-διακυβέρνηση», και που ήταν δυνατό μόνο στην Αγγλία. Ήταν η ύπαρξη μιας τάξης γαιοκτημόνων, βαθιά εμφυτευμένης μέσα στις τοπικότητες, με μακρά εμπειρία στα δημόσια ζητήματα, με αδιαφιλονίκητο κύρος το οποίο δεν υπονομεύθηκε ποτέ από «άγρια αντιπαράθεση με το λαό» και με άφθονο ελεύθερο χρόνο λόγω της άνετης ζωής που εξασφάλιζε η ενοκίαση της γης, που κατέστησε δυνατή την χαρακτηριστική αποκεντρική διακυβέρνηση από τους ευγενείς, η οποία απαντάται μόνον στην Αγγλία. ⁵⁹ Οι φιλελεύθερες πολιτικές του 19ου αιώνα αποτελούσαν έτσι μια προσπάθεια να υιοθετηθούν παλαιότερες κρατικές μορφές ώστε να αντιμετωπιστούν οι νέες συνθήκες της αστικής κοινωνίας, αλλά δεν επέφεραν κάποια μείζονα, δομική μεταρρύθμιση του κράτους. Δεν περιλάμβαναν «τη θεμελίωση ή οργάνωση μιας νέας πολιτικής κοινωνίας και, ακόμη λιγότερο, ενός νέου τύπου αστικής κοινωνίας». ⁶⁰

Όπως ο Marx, λοιπόν, έτσι και ο Gramsci υποστηρίζει ότι μια ιδιαίτερη διαδικασία συγκρότησης του κράτους έλαβε χώρα στη Βρετανία τον 19ο αιώνα ως αποτέλεσμα της παλαιότερης ιστορίας της. Κατ' αυτόν τον τρόπο παράχθηκε ένας κρατικός μηχανισμός που επαρκούσε για τις ανάγκες της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά η διαδικασία του μετασχηματισμού ήταν ιδιαί-

τερα βαθμιαία και συντηρητική σε προοπτική. Αντιπροσώπευε μια ασφαλή μορφή καπιταλιστικής διακυβέρνησης, αλλά ποτέ ολοκληρωμένη μορφή ηγεμονίας των αστών.

Σε αυτές τις διαφορετικές εθνικές μορφές ηγεμονίας, που σκιαγραφούνται περιστασιακά στο έργο του Marx και του Gramsci, μπορούμε να βρούμε στοιχεία για να κατανοήσουμε τους ανομοιογενείς και εθνικά διαφοροποιημένους τρόπους με τους οποίους αναπτύχθηκε η εκπαίδευση τον 19ο αιώνα. Η λεπτομερής επεξήγηση αυτών των διαφορετικών εκπαιδευτικών ιστοριών και ο τρόπος με τον οποίο σχετίζονται με τους διαφορετικούς τρόπους συγκρότησης του κράτους θα ακολουθήσει σε επόμενα κεφάλαια, αλλά μπορούν εδώ να διατυπωθούν ορισμένα προκαταρκτικά συμπεράσματα.

Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι η γενική θεωρία του κράτους που προέκυψε από τον Marx δε συνιστά τροχοπέδη για να κατανοήσουμε την εθνική διαφοροποίηση. Αν υιοθετήσουμε τη θεωρία της περίπλοκης άρθρωσης των διαφορετικών επιπέδων εντός του κοινωνικού σχηματισμού, κάποια από τα προβλήματα που προέκυψαν νωρίτερα όσον αφορά στις αναντιστοιχίες μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και βαθμού εκπαιδευτικής αλλαγής μπορούν να εξηγηθούν πιο εύκολα. Είναι γεγονός ότι, ενώ οι οικονομικές σχέσεις επιδρούν στις εκπαιδευτικές μορφές, ο ακριβής τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτό καθορίζεται από τη φύση του κράτους, επειδή τα αντιτιθέμενα αιτήματα στον χώρο της εκπαίδευσης επιλύονται πάντα σε πολιτικό επίπεδο. Η εκπαίδευση είναι τμήμα του εποικοδομήματος του κοινωνικού σχηματισμού και, υπό μία έννοια, ήδη τμήμα του ίδιου του κράτους. Ο τρόπος με τον οποίο θα ανταποκριθεί στις ειδικές οικονομικές ανάγκες που προκύπτουν για παράδειγμα από την ανάπτυξη νέων τεχνικών παραγωγής ή νέων μορφών καπιταλιστικών σχέσεων εργασίας, θα εξαρτηθεί από τον τρόπο με τον οποίο οι διαφορετικές αυτές ανάγκες εκπροσωπούνται μέσω του κράτους από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις που έχουν κάποιο συμφέρον από αυτές και, επομένως, από την ισορροπία των κοινωνικών δυνάμεων, έτσι όπως αυτές ενσωματώνονται και οργανώνονται εντός του κράτους. Τυπικά, λοιπόν, δεν ήταν απαραίτητος οι χώρες με τις πιο ανεπτυγμένες οικονομικές σχέσεις εκείνες που παρουσίαζαν την πιο εκτεταμένη προσαρμοστικότητα στην εκπαίδευσή τους. Αυτό συνέβαινε μόνο όπου το κράτος, για ειδικούς λόγους, θεωρούνταν σημαντικό όργανο για την οικονομική ανάπτυξη ή όπου η ισορροπία των ταξικών δυνάμεων που εμπερικλείεται στο κράτος ευνοούσε τον κρατικό παρεμβατισμό μέσω της εκπαίδευσης και επομένως λάμβαναν χώρα αντίστοιχες αλλαγές στην εκπαίδευση. Αυτό ήταν πιο προφανές στην περίπτωση χωρών όπως η Γαλλία και η Γερμανία, όπου η οικονομική πρόοδος ήταν ιδιαίτερα εξαρτημένη από τις κατευθύνσεις του κράτους και όπου

58. Ο.π., σσ. 159-60.

59. Παρατίθεται ό.π., σ. 186, υποσημείωση.

60. Ο.π., σ. 160.

η κοινωνική και πολιτική σύνθεση του κράτους ήταν τέτοια που αντίστοιχες στρατηγικές μπορούσαν να φανούν αποτελεσματικές.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι πολλοί από τους τρόπους με τους οποίους ο Marx και ο Gramsci περιέγραψαν τη μοναδικότητα των διαφορετικών εθνικών μορφών συγκρότησης του κράτους, ουσιαστικά προετοίμασαν το έδαφος για μια ανάλυση της διαφοροποίησης στις εκπαιδευτικές εξελίξεις. Η εκπαίδευση λειτουργεί πρωταρχικά μέσα από ιδέες και επομένως ανταποκρίνεται πιο στενά σε εκείνο το στοιχείο της συγκρότησης του κράτους που αφορά στην ιδεολογία. Είναι ουσιαστικά τμήμα αυτής της διαδικασίας συγκρότησης του κράτους, την οποία ο Corrigan αναφέρει ως πολιτισμική επανάσταση. Δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει επομένως ότι η εκπαιδευτική ανάπτυξη μέσω του κράτους ήταν πιο δυναμική σε εκείνες τις χώρες και κατά τη διάρκεια εκείνων των περιόδων που το κράτος εμπλεκόταν πιο έντονα σε αυτού του είδους τον πολιτισμικό μετασχηματισμό. Από το έργο του Marx και του Gramsci μπορούμε να δούμε πώς αυτό συνέβη με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές χώρες.

Σε αρκετά κράτη του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα στη Γαλλία και τη Γερμανία, το κράτος ήταν μια ιδιαίτερα ενεργητική δύναμη για την οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, μπορούσε επίσης να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εδραίωση της πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων. Όπου αυτό συνέβη μέσω οξείας κοινωνικής και ιδεολογικής πόλωσης, όπως στη Γαλλία, ή μέσω εσκεμμένης προσπάθειας για εθνική ανασυγκρότηση εκ των άνω, όπως στην Πρωσία, το κράτος συχνά εξελίχθηκε σε εξαιρετικά σημαντικό όργανο πολιτισμικού μετασχηματισμού. Ενεπλάκη σε μια συνολική και προμελετημένη διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού και τα σχολεία ήταν απαραίτητα αναπόσπαστο τμήμα αυτής της διαδικασίας. Η ανάπτυξη τους θεωρούνταν, λοιπόν, πολύ σημαντική και έγιναν τεράστιες προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή. Όπου, από την άλλη πλευρά, η συγκρότηση του κράτους ήταν σχετικά καθυστερημένη ή υποτονική, αντανakλώντας μια μερική ή μη εδραιωμένη ηγεμονία των αστών, όπως στην Ιταλία, ή όπου ήταν ασυνήθιστα βαθμιαία και συντηρητική εξαιτίας της φύσης της άρχουσας συμμαχίας, όπως στην Αγγλία, ο πολιτισμικός μετασχηματισμός μέσω της δημόσιας σχολικής εκπαίδευσης ήταν πολύ λιγότερο επιτακτικός. Η εμπλοκή του κράτους στην εκπαίδευση ήταν λιγότερο προμελετημένη και λιγότερο εκτενής. Αφημένη να στηριχθεί περισσότερο στις δικές της δυνατότητες, η σχολική εκπαίδευση αναπτύχθηκε με λιγότερο δυναμισμό και πλημμελώς συντονισμένη προσπάθεια. Όπου, όπως στην Αγγλία, οι πολιτικές παραδόσεις αντιτίθεντο σθεναρά στην ανάπτυξη ενός πιο επεκτατικού και παρεμβατικού κράτους, η πίεση κατά της προαγωγής της εκ-

παίδευσης μέσω του κράτους ήταν ιδιαίτερα έντονη και καθιστούσε πιο δύσκολη την ανάπτυξη των κρατικών μορφών δημόσιας εκπαίδευσης.

Ένας άλλος παράγοντας που διαφοροποίησε τη συγκρότηση του κράτους σε κάποιες χώρες και είχε σημαντικές επιπτώσεις για την εκπαίδευση ήταν ο εθνικισμός. Σε εκείνες τις χώρες όπου η απόκτηση εθνικής ενότητας, τόσο πολιτισμικής όσο και εδαφικής, ήταν ιδιαίτερα καθυστερημένη και παρατεταμένη ή χαρακτηριζόταν από μακρές περιόδους στρατιωτικών συγκρούσεων, ο εθνικισμός έγινε σημαντικός παράγοντας για τη συγκρότηση του κράτους. Σε πολλά κράτη μάλιστα, η δημιουργία του σύγχρονου αστικού κράτους και η εμφάνιση των εθνικιστικών κινήματων ήταν αδιαχώριστες διαδικασίες. Η περίπτωση της Πρωσίας αποτελεί καλό παράδειγμα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, λοιπόν, η εκπαίδευση ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το εθνικιστικό αίσθημα. Όπως σχολίασε ο Eric Hobsbawm, η σχολική εκπαίδευση ήταν «το ισχυρότερο όπλο για τη διαμόρφωση των εθνών». ⁶¹ Όχι μόνο παρείχε τα μέσα για την εξάσκηση –αποτελεσματικών και με έντονο το αίσθημα του πατριωτισμού– στρατιωτών, αλλά έγινε αγωγός για να διοχετευτούν εθνικιστικές φιλοδοξίες όπου αυτές συνεπάγονταν την επιθυμία να σφυρηλατηθεί μια νέα εθνική ταυτότητα ή μια διακριτή εθνική κουλτούρα. Το σχολείο ήταν κατάλληλα σχεδιασμένο ώστε να προάγει τη χρήση συγκεκριμένης εθνικής γλώσσας και να εκλαϊκεύει εκείνους τους τομείς της εθνικής κουλτούρας και εκείνες τις εικόνες της εθνικής ταυτότητας που είχαν μεγαλύτερη απήχηση στην άρχουσα ή ανερχόμενη τάξη. Αυτή η λειτουργία του σχολείου δεν είχε απήχηση μόνο στον Ναπολέοντα, που έκανε ανηλεή χρήση της, αλλά και στους εθνικιστές πρωτοπόρους του μεταρρυθμισμένου –μετά από την εθνική του ταπείνωση εξαιτίας του Ναπολέοντα– πρωσικού κράτους. Ομοίως, αν και με διαφορετικούς τρόπους, οι ηγέτες της Πρώτης Δημοκρατίας στις ΗΠΑ χρησιμοποιούσαν συνειδητά την εκπαίδευση ως μέσο για να καλλιεργηθεί μια νέα εθνική ταυτότητα και να διασφαλισθεί η ιδεολογική βάση της νέας πολιτείας.

Αν και η εκπαίδευση δέχθηκε τονωτική ένεση από τα εθνικιστικά αισθήματα και συχνά αναπτύχθηκε με ιδιαίτερη ταχύτητα σε εκείνες τις χώρες όπου η εθνικιστική ανασυγκρότηση ήταν κυρίαρχη επιδίωξη, ωστόσο παραμελούνταν συχνά σε εκείνες τις χώρες όπου οι δυνάμεις αυτές δεν ασκούσαν επιρροή. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Αγγλία. Από όλα τα έθνη που μελετώνται στην εργασία αυτή, η Αγγλία ήταν το πρώτο που απέκτησε εθνική ενότητα και συνεπώς ασχολούνταν λιγότερο με το ζήτημα στις επόμενες περιόδους. Ο εθνικισμός ήταν ιδιαίτερα βωβή και συντηρητική

61. E.J. Hobsbawm, *The Age of Capital*, 1977, σ. 120.

δύναμη στη Βρετανία του 18ου και 19ου αιώνα. Το αίσθημα για την εθνική ταυτότητα ήταν μακάρια ασφαλές και η εθνική ανωτερότητα πολύ πιο συχνά εκλαμβανόταν ως δεδομένη παρά αμφισβητούνταν έντονα. Επιπλέον, η εθνική ταυτότητα αντιπροσωπευόταν χαρακτηριστικά και δραστικά στους παλαιούς θεσμούς της άρχουσας τάξης. Αυτή δεν ένιωθε τόσο μεγάλη την ανάγκη να αναπτύξει έναν λαϊκό εθνικισμό που να ήταν είτε ηγεμονικός υπό την γκραμισιανή έννοια του «εθνικού-λαϊκού» είτε μετασχηματιστικός καθ' οιαδήποτε έννοια. Η εθνική ταυτότητα ήταν ουσιαστικά το παρελθόν. Δεν χρειαζόταν να οραματίζεται το μέλλον. Έτσι, η εκπαιδευτική ανάπτυξη στην Αγγλία αποστερήθηκε μία από τις ιστορικά ισχυρότερες αιτιολογήσεις της. Αυτό που σε άλλα έθνη απαιτούνταν από την εκπαίδευση, μπορούσε να το επιτύχει η παράδοση.

Στην ενότητα αυτή επιχειρήσα να παρουσιάσω ένα ευρύ θεωρητικό πλαίσιο που παρακολουθεί την εξέλιξη της δημόσιας εκπαίδευσης μέσα από την γενική διεργασία που αποκάλεσα συγκρότηση του κράτους. Οι ιδιαίτερες μορφές που έλαβε αυτή σε διαφορετικά έθνη θεωρώ ότι δίνει το κλειδί για να κατανοήσουμε τη διαφοροποιημένη εκπαιδευτική εξέλιξη. Κάποιες από τις σημαντικότερες διαφορές έχουν περιγραφεί αδρά. Στις περιπτώσιολογικές μελέτες που ακολουθούν θα προσπαθήσω να ανιχνεύσω αυτές τις αλληλοσυνδεδεμένες ιστορικές διαδικασίες με μεγαλύτερη ιστορική ακρίβεια. Θα επικεντρωθώ σε εκείνες τις κρίσιμες ιστορικές συγκυρίες που συγκεκριμένες συνθέσεις ταξικών δυνάμεων επηρέασαν καθοριστικά τις κρίσιμες εξελίξεις στην εκπαιδευτική ανάπτυξη.

4.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Η ΤΥΠΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ στην ηπειρωτική Ευρώπη έχει τις καταβολές της στις εκκλησίες και τις θρησκευτικές κοινότητες. Αυτές ήταν οι φορείς της αρχικής επέκτασης της εκπαίδευσης και οι πρώτοι δημιουργοί των συστηματικών μορφών διδασκαλίας. Ωστόσο, ο μετασχηματισμός της θρησκευτικής εκπαίδευσης σε τυπικό σύστημα σχολικής εκπαίδευσης, προορισμένο να εξυπηρετεί κοσμικούς και εθνικούς σκοπούς, ήταν έργο του κράτους, διαμέσου μιας παρατεταμένης διαδικασίας που σε πολλές περιπτώσεις ανάγεται έως και τον 16ο αιώνα. Πρώτη η Μεταρρύθμιση ώθησε την εκπαίδευση στην πολιτική αρένα και υπαγόρευσε ευρείας κλίμακας επεμβάσεις στη σχολική εκπαίδευση από τους βασιλείς. Αργότερα το απολυταρχικό κράτος επίσης «επιδρούσε» στη θρησκευτική εκπαίδευση, από την οποία πάντα εξαρτιόταν αλλά και την οποία υπέτασσε συνειδητά στις δικές του ιδιαίτερες ανάγκες. Πιο συγκεκριμένα, ήταν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα –περίοδο κορύφωσης του απολυταρχισμού και εποχή του «πεφωτισμένου δεσποτισμού»– που η νομοθεσία για υποχρεωτική παρακολούθηση, κρατική χρηματοδότηση και επιθεώρηση των σχολείων προεικόνισε για πρώτη φορά έντονα το σύστημα εθνικής εκπαίδευσης. Τα νεότευκτα εκπαιδευτικά συστήματα που δημιούργησαν οι δύο αυτές δυνάμεις εδραιώθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα είτε από απολυταρχικά κράτη κατά την ύστατη, ενίοτε «φιλελεύθερη» στιγμή τους, όπως συνέβη με την Πρωσία και την Αυστρία, είτε από μετεπαναστατικά αστικά καθεστώτα, όπως συνέβη στη Γαλλία, την Ελβετία και την Ολλανδία.

Το ιστορικό διάστημα κατά το οποίο συνέβησαν αυτές οι εξελίξεις χαρακτηριζόταν λοιπόν από κοσμοϊστορικές κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές. Τα εθνικά συστήματα γεννήθηκαν σε μια περίοδο παρακμής του φεουδαρ-